

2000

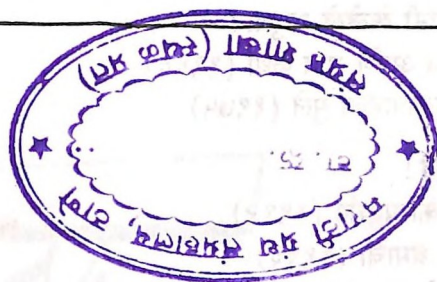
काव्य

सनद
नारायण
सुर्वे

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे

2860

सनद
नारायण
सुर्वे

ग्रंथाली

नारायण सुर्वे यांचे प्रकाशित साहित्य

ऐसा गा मी ब्रह्म ! (१९६२)

माझे विद्यापीठ (१९६६)

जाहीरनामा (१९७५)

सनद (संकलन) (१९८२)

माणूस, कलावंत आणि समाज (१९९३)

(लेखसंग्रह)

सुर्वे यांनी केलेले अनुवाद

तीन गुंड आणि सात कथा (१९६६)

दादर पुलाकडील मुले (१९७५)

संपादित !

दलित काव्यदर्शन (१९९२)

कविता श्रमाची (१९९३)

काँ. डांगे

भारतीय राजकारणातील वादळ (१९८९)

गाणी चळवळीची (१९९३)

इतर भाषांत कवितांचे अनुवाद

On The Pavements of Life (इंग्रजी) १९

नारायण सुर्वेनी कविता (गुजराथी) (१९७८)

मेरा विद्यापीठ (हिंदी) (१९८२)

मंगल
नारायण
सुव

सनद

© नारायण सुर्वे

बी ३४ / आदर्श वसंत बहार,

जीवन विकास केंद्राजवळ,

अंधेरी (पूर्व),

मुंबई-४०००६९

प्रकाशक

ग्रंथाली

इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची म. फुले कन्याशाळा,

बाबरेकर मार्ग, ऑफ गोखले रोड (उ),

दादर (प.), मुंबई - ४०० ०२८

दूरध्वनी : ०२२-२४४७ ४८ ४३ ग्रॅटरोड २३८७ ५४ ८१

ई-मेल : granthali01@gmail.com

प्रथमावृत्ती १९८२

पाचवी आवृत्ती १९९४

सहावी आवृत्ती २०१०

मुखपृष्ठ

सुभाष अवचट

मुद्रण

इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स,

इंडिया प्रिंटिंग हाऊस,

४२, जी. डी. आंबेकर मार्ग,

वडाळा, मुंबई ४०० ०३१

मूल्य ४० रुपये

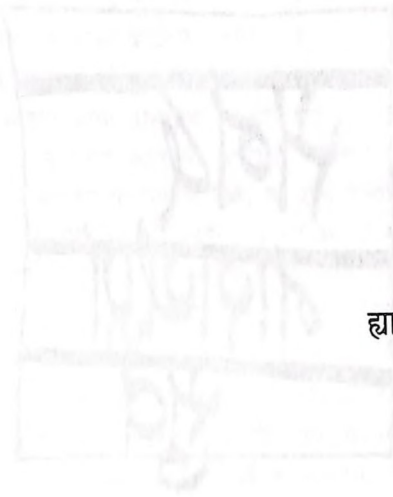

संवाद

यंत्राच्या काळजातील आर्त स्वर
तुझ्या कंठात आकार घेऊ दे
उडणाऱ्या नाडीचे जागते ठोके
त्यांचा घंटारव अंतरात घुमू दे

प्रा. सुभाष सोमण
श्री. सुधीर बेडेकर
आणि
सुभाष अवचट
ह्या तिघा सन्मित्रांना—

मंगल
नारायण
सुव

मनोगत

मी अनाथ मुलगा म्हणूनच जन्माला आलो. ही अतिशय दुःखद गोष्ट आहे. भूषणास्पद नाही. मी हा मजकूर लिहीत असतानाही शेकडो आया आजही विषण्ण अंतःकरणाने हॉस्पिटलमध्ये, रस्त्याच्या कडेला किंवा रानाशेतातून अशा हजारो अर्भकांना जन्म देऊन मोकळ्या होत असतील. त्यांना तेव्हा काय वाटत असेल हे आपण तकनिही जाणू शकतो. ही जन्मदात्री आई जेव्हा माझी नाळ कापून, माझ्यापासून अलग झाली असेल तेव्हा तिच्या डोईवर आकाश फाटले असेल, भीषण वादळात सापडलेल्या ज्योतीसारखी ती थरथरत, कावरीबावरी होत शरमिंधी झाली असेल. स्त्रीला आपले बाळंतपण जर सुखावह वाटत नसेल तर तिला त्याच्यासारखा मोठा शाप नाही; अशी स्त्री ह्या कुवट जगावर धुकेल तरी, नाहीतर 'सारी पोरें माझीच आहेत' अशी माया तरी लावील. दुसरा तिला पर्याय नाही. माझ्या आईने पुढे काय केले असेल हे तिचे तिलाच ठाऊक !

परंतु पुढल्या भवितव्याने काही वेगळेच ठरवलेले दिसते. समजा, एखाद्याने दयाबुद्धी होऊन वाढवलेच नसते तर मग मी कुठेही नसतोच. तसे घडले मात्र नाही. मनातल्या कोपऱ्यात माणसातला माणूस जागा असतोच. माझी नाळ कापली जाऊन अलग झालो खरा, परंतु कुणीतरी चटकन मला आपल्या स्तनाशी घेतलेही. ही माझी दुसरी माय. जन्मदात्रीपेक्षाही थोर. तिने मनाचा मोठेपणाच नव्हे, तर एका अनाथ जिवाला जीव लावून वाढवले. लालनपालन केले. हगणीमुतणी काढली आणि आपलासा केले. तिने ह्या प्रचंड पृथ्वीगोलाशी माझी नाळ जोडून दिली. मी जन्मलो तेव्हा, काही नाम धारण करून जन्मलो नाही. मात्र मी नसेन तेव्हा, ह्या पृथ्वीच्या पाटीवर एक नाव ठेवून जाईन — ते म्हणजे नारायण गंगाराम सुर्वे. हे नाव देणारे माझे माता-पिता एका कामगार कुटुंबातले होते. ही मिरवण्यासारखी आणि अभिमानाने सांगण्यासारखी गोष्ट आहे. आपोआपच मुंबईच्या लढाऊ व श्रम विकून जगणाऱ्या वैभवशाली, क्रांतिकारक कामगार वर्गाशी माझी नाळ जोडली गेली. वडील श्री. गंगाराम कुशाजी सुर्वे हे मुंबईच्या इंडिया वुलन मिलमध्ये स्पिनिंग खात्यात साचेवाले म्हणून काम करीत तर आई काशीबाई ही कमला मिलमध्ये वार्डिंग खात्यात होती. दोघेही गिरणी कामगार. दसऱ्याच्या आदल्या दिवशी गिरण कामगार यंत्रांची पूजा करतात. आरास करतात. पताका, फुगे, फुले यांच्या माळा करून सारे खाते शृंगारले जाते. माझी आई त्या दिवशी आम्हा दोघांना, म्हणजे मला आणि सखूला कडेवर उचलून नेई. माझ्या अंगात तेव्हा नवा शर्ट असे आणि डोक्यावर जरीची टोपी. थोडा वेळ तिच्या खात्यात तर नंतर बराचसा वेळ वडील काम करीत त्या गिरणीतील खात्यात. अगदी लहानपणीच स्पिनिंग, रोव्हिंग, भुलेर, कपडा खाते, वार्डिंग खात्यांशी माझा परिचय होत होता. मी घडवला जात होतो. मी माझ्या 'मुंबई' ह्या कवितेत लिहिलेय—

कळू आले तेव्हापासूनच डबा घेऊन साच्यावर गेलो

घडवतो लोहार हातोड्याला तसाच घडवला गेलो

शिकलो तार कशी लावावी; बाबीण कशी भरावी

घोट्यात

वेळ आलीच तर हक्कासाठी; केव्हा करावी आन्या

खात्यात

लोहार जसा धगधगत्या अग्रीत तापवलेल्या लोखंडाला जी वस्तू बनवायची असेल तसा आकार देतो, अगदी तसाच मी घडत होतो. मन, डोळे, कान सताड उघडे ठेवून मी ऐकत, पाहात व मनात साठवित होतो. ही माझी पाठशाळाच होती. मुंबईच्या एका लहानशाच तुकड्यावर मी वावरत होतो. परंतु समग्र विश्वाचे दर्शन ह्या विभागात घडत होते. सह्याद्री घाट उतरून पोटासाठी कामगार झालेल्या, मानसिकदृष्ट्या अर्धा शेतकरी व अर्धा कामगार असलेल्या श्रमिकांच्या वस्त्या वाढत होत्या. कोकणच्या चुली मुंबईच्या चाकरमान्यांच्या 'मनीऑर्डरीवर' पेटायच्या. अजूनही तेच चालू आहे. मुख्यतः तेव्हा मुंबईतील गिरणी कामगार हा कोकणातीलच होता. 'चले जाव' आंदोलनानंतर मोठ्या संख्येने देशावरचा कामगार मुंबईत येऊ लागला. देशावरचा विभाग हा तसा थोडासा सुपीक प्रदेश होता, परंतु जागतिक मंदी आणि युद्ध ह्यांनी तोही घसरू लागला आणि श्रम विकणाऱ्यांचा लोंढा मुंबईकडे अधिक संख्येने वळू लागला. परंतु मानसिकदृष्ट्या हे दोन्ही विभाग अजूनही खेडूत जीवनाशी आपले धागे जोडूनच आहेत. त्यांच्या मनातले खेडे नष्ट झालेले नाही. १९६० नंतर ज्याला संपूर्णपणे 'सर्वहारा' म्हणू असा ह्याच वर्गातून खऱ्याखऱ्या अर्थाने उभा होत असलेला, संपूर्णपणे शहरावर व रोजंदारीवर, कारखान्यावर अवलंबून असलेला कामगार वर्ग आता संख्येने वाढतो आहे, हेही खरेच.

जुन्या काळी गिरणधंदा हाच प्रमुख धंदा होता. प्रमुख संघटनाही गिरण कामगारांचीच होती. आता चित्र बदलले आहे. विविध उद्योगधंदे, विविध भाषी कामगार, कुशल-अकुशल कामगार, वाहतूक कामगार, गोद्या व बँका आणि विमा कंपन्यांतील वाढता संघटित बुद्धिजीवी कामगार वर्ग वगैरे नाना थर आता निर्माण झालेत. कोणी बौद्धिक श्रम विकत असेल, कोणी शारीरिक, त्यातील केंद्रबिंदू श्रमविक्री हाच आहे. राजकीय व आर्थिक पिळवणुकीविरुद्ध ह्या सर्वांना संघटित लढा करायला लावील असा मुख्य गाभा हाच आहे. ह्या शोषणाविरुद्ध लढणारा एक नवा नायक मला ह्याच रणधुमाळीत स्पष्ट दिसत होता : त्याचे वर्गचरित्र कमालीचे भीषण व दुःखदायक होते. परंतु उद्याचे भविष्य संपूर्णतः त्याचेच होते.

माझे वडील सकाळी चालत कामावर जात. आईचेही तेच. वडील रात्र झाल्यावर परतत. आई मात्र थोडे सांजवत असतानाच घरी येई. घासलेटच्या दिव्याने आमचे घर उजळे व भानोशीवरच्या फुंकणीने आई लाकडे पेटवी. तेव्हा बारा-बारा तास मालक राववून घेत. कायदा कसला नव्हताच. ट्रेड युनियन चळवळींचा, आठ तासांचा दिवस व्हावा म्हणून, झगडा चालूच होता. निरनिराळ्या घोषणा, सभा, पत्रके ह्यांनी कामगार भाग दुमदुमून उठे.

इंग्रजांचे राज्य आणि युद्धाचे ढग जमा झालेले. गांधी, नेहरू आणि डांगे यांच्याविषयी घरात आणि बाहेर जोरजोराने चर्चा चाले. ह्या तिघाही थोर नेत्यांविषयी बोलले जाई खरे, परंतु त्यांच्यातील राजकीय व वैचारिक फरक मला कळत नसे. फैजपूर काँग्रेसमध्ये

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मांडला व देशाने समाजवादी दृष्टिकोनातून पावले उचलली पाहिजेत अशी घोषणाही केली. ब्रिटिश राज्यकर्त्यात ह्या ठरावाने खळबळ उडवून दिली होती. महात्मा गांधी थोडे नरमाईने बोलत, परंतु ती भूमिका त्यांनी बेचाळीसच्या आंदोलनात बदलून कडक भूमिका घेतली. काँ. डांगे काय म्हणतात इकडे कामगारवर्गाचे लक्ष होते. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला जोडून कम्युनिस्ट आणि समाजवादी चळवळीने, ट्रेड युनियन्सनी स्वतःला जोडून घेतले पाहिजे अशी जोरदार भूमिका पुढे येत होती.

कामगार वर्ग म्हटला की, त्यात सर्व जाती-जमातींचे, सर्व धर्मांचे लोक येतात. ज्यांची राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व मानसिक पिळवणूक चालू आहे, असे सर्व थर तेव्हा राष्ट्रीय चळवळीत संघटित होत होते. कामगार चळवळीतही तेच प्रमुख होते. कामगारांना जात नसते, वर्ग असतो ही भावना रुजत होती. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतही आपणाला हेच चित्र दिसते. आधी इंग्रजांचे गुलामीचे जोखड झुगारले पाहिजे ही भावना सार्वत्रिक होती. एकदा स्वातंत्र्य मिळाले की, सर्व काही सुरळीत होईल ही धारणा होती. तरीही जाती-जमातींचे प्रश्न उपस्थित होतच नव्हते असे नाही. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात घडलेल्या भीषण जातीय दंग्यांचे पुरावे आहेत. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह अशा घटना अधुनमधून घडतच होत्या.

हे सर्व लिहिण्याचे कारण म्हणजे तेव्हा आपला देश एका रसरशीत व सळसळत्या ऊर्मीने भारावलेला व निकराच्या शर्थीने लढण्याच्या भूमिकेत होता. कामगार जीवनात व विभागात ह्या सर्वांचे प्रतिबिंब उमटे. सकाळी उठून सडकेवरून चाललो तरी रात्री डकवलेली पोस्टरे किंवा खडू-प्रचार आपल्याला चिंतनासाठी मजकूर पुरवीत. भिंती आणि पोस्टरे ही जनतेच्या प्रतिक्रियांची वर्तमानपत्रेच होती. बॅरोमीटरसारखी. काय घडते आहे आणि काय घडायला हवे हे त्यात सांगितले जाई. सरकारचे राष्ट्रीय चळवळीइतके कामगार विभागाकडेही वारकाईने लक्ष असे. दुःखाला पाठीशी घालून वावरणाऱ्या लढाऊ वस्तीत मी वाढत होतो. वावरत होतो. परिसर जो होता तो आपल्या हक्कासाठी, स्वामित्वासाठी व सत्त्वासाठी जपणाऱ्यांचा होता. सर्वसाधारणपणे जागरूक कामगार हा ट्रेड युनियन चळवळीचा कुठे ना कुठे सभासद असतोच. माझे माता-पिता, दोघेही कामगार युनियनचे सदस्य होते. त्यांच्या बोलण्यातून वारंवार युनियनचा उल्लेख येई. आपण सहासहा महिने संप कसा चालवला, संपफोड्यांच्या तंगड्या कशा मोडल्या वगैरे हकिकती मोठ्या अभिमानाने ते सांगत.

मी 'बाळगलेला' मुलगा असल्यामुळे परिसरातील मंडळींचा माझ्यावर भारी लोभ असे. आईच्या वाईडिंग खात्यात डबा घेऊन गेलो की, तिच्या जोडीवालिणी माझ्यासाठी काहीना काही खायला घेऊन देत. ज्यांच्यापाशी श्रमाशिवाय गमावण्यासारखे काहीच नाही अशी माणसे किती प्रेमळ असतात ते मी पाहात व अनुभवत होतो. गिरणीतील या कामगार स्त्रिया म्हणजे चळवळीतील एक प्रखर लढाऊ व जिद्दीची शक्ती असते. तेव्हा कामगार स्त्रिया, विशेषतः खात्यातील स्त्री मुकादम असेल तर ती हटकून केसांना पंखे काढी. सर्वसाधारण कामगार स्त्रियांमध्ये त्या काळची ती फॅशन होती. केसांत कपाशीचे पुंजके गोळा होत पण त्यांच्या शेजारी कानावरून कापसाखळीही मजेने मिरवे. मी माणसे

न्याहाळीत होतो. त्यांच्या बारीकसारीक लकबी पाहात होतो. दुःखाने ती गांगरत. परंतु क्षणात स्वतःला सावरीत. श्रम विकणारी ही दुनिया असल्यामुळे एकोपा, सामंजस्य व सलोखा लगेच निर्माण होई. दुःखाला खांदेकरी इथे मिळत आणि सुखाचे सोबती सगळेच असत. दुःख वाटून घेणे हे या वस्तीला सवयीने चांगलेच माहीत झाले होते. जथ्यातच जगणे आणि जथ्याच्या सुखदुःखातच स्वतःचे सुखदुःख समजणे हे पक्के माहीत असल्यामुळे इथली माणसे लढ्याला भीत नाहीत. ह्या वस्त्या मधमाश्यांच्या पोळ्यासारख्या आहेत. कष्ट करीतच जथ्यात सामील होणे आणि कुणी वस्त्यावर चालवायला रणगाडे आणले तर तितक्याच प्रखरपणे त्याचा प्रतिकार करणे हा इथला धर्म होता. प्रतिकार हा शब्द इथला मानदंड आहे. शेकडो हुतात्मे ह्या वस्त्यांनी देशाला दिलेले आहेत. ह्या कामगार वस्त्या जागरूक व निर्मितीक्षम प्रदेशच आहेत.

इथले शौर्य वर्णाया मजपाशी शब्दखाणी नाहीत
बाप्पा !

अवघ्या सारस्वताने तीर्थ घ्यावे असे पावित्र्य ह्या
चौकात.

ह्या मीच लिहिलेल्या ओळी आहेत. त्या माझ्या तिन्ही संग्रहात समाविष्ट नाहीत. परंतु त्यांचा निर्देश इथे करावासा वाटतो म्हणून केला आहे.

असा हा, जगण्यासाठी परिवर्तन मागू पाहणारा झुंजारांचा प्रदेश. स्वाभाविकच मी हळुहळू कम्युनिस्ट चळवळीकडे सरकू लागलो, म्हणजे खऱ्या अर्थाने ज्या वर्गाच्या भवितव्याशी जोडला जाणे आवश्यक त्या चळवळीशी जोडलो गेलो. ह्याचा फायदा असा झाला की, मी कोणत्याही एका जातिगटात अथवा भ्रमजाल पसरवणाऱ्यांच्या संगतीत येण्यापेक्षा वैश्विक आणि वैज्ञानिक भूमिका असलेल्या एका बलाढ्य शक्तीशी बांधला गेलो. सुरुवातीलाच समूहमन आणि व्यक्ती ह्यांच्यातील महत्त्व सांगणारा व आधी तू स्वतः अंतर्बाह्य बदललास तरच मग बाहेरचे जग बदलवता येईल हा मूलार्थ देणारा एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन मला लाभला. पंडितांच्या व पढिकांच्या पोथ्यांपेक्षा हे तत्त्वज्ञान मला वस्तुनिष्ठ दिशा दाखवणारे ठरले. त्याचे नाव मार्क्सवाद-लेनिनवाद. हा तिसरा नेत्र घेऊनच पुढे मी वावरू लागलो. वस्तुस्थितीला सरळ जाऊन भिडणे आणि आकलन झालेल्या भागाशी, अनुभवाला आलेल्या सर्वच प्रश्नांची संगती लावून स्वतः बदलणे आणि समोरच्या, बदल मागू पाहणाऱ्या निकराच्या झुंजीतील एक कार्यकर्ता म्हणून भाग घेणे मला जमते ते ह्यामुळेच. खरे तर, वैचारिकदृष्ट्या स्पष्टता असणे फार जरूरीचे असते. माणसाला ताठपणे उभे राहायला जसा मजबूत कणा लागतो तसेच विचारांचेही आहे. घरंगळत, डुबक्या घेत जगणे व आपण कोणत्याही विचारांचे नाहीत, आपण तेवढे स्वतंत्र बाण्याचे व उच्च आहोत असे म्हणत जीवन बदलवू मागणाऱ्या प्रवाहांशी तुच्छता व्यक्तवीत राहाणे म्हणजे स्वतःला चक्क फसवणे आहे; ही नाटके वारंवार चालूच असतात. दुसऱ्यांना गुलामासारख्या राबवणाऱ्या व्यवस्थेला ते हवेच असते. परंतु कलावंतांना व कार्यकर्त्यांना हातात फलक घेऊन जीवनाच्या सततच्या प्रगत बाजूला उभे राहावेच लागते. कला म्हणजे तरी काय ? जीवनाच्या रसरसत्या भट्टीतून तयार झालेले एक सत्य, एक रसायनच असते.

विचारांचेही तेच आहे. ह्या सर्वांची निर्मिती सामाजिक संदर्भातच होते हा इतिहास आहे. विचारापासून कलावंत—साहित्यिकांना तोडून त्यांना अलग करणे व अलग करून नंतर त्यांच्या कलाकृतीचे मूल्यमापन किंवा वैचारिक खंडनमंडन करणे म्हणजे महानुभावी वाड्मयातील आंधळ्यांच्या दृष्टांतासारखेच आहे. अर्थात हे जे मी लिहीत आहे अशा तऱ्हेचे मूल्यमापन मला वारंवार वाचनात आढळते म्हणूनच, आणि मग हसू येते.

जगण्यासाठी जशा सर्व खटपटी माझ्या - नोकरी, जागा, थारा वगैरे - चालू होत्या तशा किंबहुना थोड्या जास्तच प्रमाणात मी सभोवताली घडणाऱ्या घटनांशी संबंधित जागरूक कार्यकर्ता म्हणूनही सामील होत होतो. केवळ चौथी इयत्ता शिकलेला असल्यामुळे व्यवहारी जगात हे शिक्षण दीडदमडीचे होते. त्याला अर्थच नव्हता. सांगायला जात नाही, धर्म नाही, पालकमंडळी किंवा नात्यागोत्यातले एखादे कुणी उभे राहते का पाहावे तर तसेही काहीच नाही. ह्या देशात थोडी मान उंच करून चालायचे असेल तर वरील गोष्टींपैकी एखादी तरी सांगायला असावी लागते. ही पुरचुंडी गाठीशी असावी लागते. हे दुर्दैव आहे. परंतु आहे हेही खरेच आहे. ती कुचकामी आहे. परंतु कधी कधी बुडत्याला काडीचाही आधार असून उपयोगी येतो असे अनेक घटनांवरून मी सांगू शकेन. थोडेसे आपले अंतःकरण खरवडले तर तिथेही हेच मुखवटे दिसतील. मला अशांपैकी एखादेही काही सांगायला नसल्यामुळे काही प्रसंगी फारच कटू अनुभव घ्यावे लागले. परंतु एक बरे झाले; जात व धर्म ह्यांपैकी सांगण्यासारखे नेमके काहीच नसल्याने तोटा झालाच नाही. उलट फायदाच झाला. मी माणूस ही एकच जात ओळखू लागलो. मी 'माझे विद्यापीठ' ह्या कवितेत म्हटलेच आहे की,

भेटला हरेक रंगात माणूस, पिता, मित्र, कधी नागवणारा होऊन

रटरटल्या उन्हाच्या डांबरी तव्यावर घेतलेत पायांचे तळवे होरपळवून

तरीही का कोण जाणे; माणसाइतका समर्थ सृजनात्मा मला भेटलाच नाही

आयुष्य पोथीची उलटली सदतीस पाने, वाटते अजून काही पाहिलेच नाही

अशी सर्जनशील मने मला भेटत होती. कामगारांत, कार्यकर्त्यांत; विद्वज्जनांत तर समाजातील सर्वच स्त्री-पुरुष, प्रियजनांत हे दर्शन घडत होते. आपल्या ज्ञानेंद्रियांचे सर्व दरवाजे जर मोकळे ठेवले तर कितीतरी अनुभव अंतःकरणाच्या तळघरात जमा होत राहतात व ते मी आदरपूर्वक जपत आलो आहे.

ह्या जगात कोट्यवधी लोक जगतात. ते फक्त जगतात. त्यात वाईट काही नाही. परंतु जे दृष्टिकोन धारण करून जगतात ते कार्यकर्ते होतात. ते अस्वस्थ आत्मे असतात. त्यांना काही घडवायचे असते. सांगायचे असते. निर्माण करायचे असते. मलाही वाटले; आपण काही सांगायला पाहिजे, लिहायला पाहिजे. आणि मी कवितेकडे वळलो. परंतु त्या आधी मी कथा लिहू लागलो. मला माझ्या दृष्टिकोनात बसतील अशा काही हिंदी कथांचे अनुवादही मी प्रकाशित केले. 'नवशक्ती'च्या 'जनमनाच्या कानोशा'त मी काही पत्रे धाडली. ती छापूनही आली. ही माझी सुरुवातीची वाङ्मयीन कारखान्यातली उमेदवारीच होती; आपणाला लिहायला जमते की नाही व पत्रमाध्यमाद्वारा का होईना छापण्यासारखे कुणाला वाटते की नाही ते चाचपून घेण्याचा हा माझा प्रयत्न होता. हिंदी, उर्दू भाषांची

एकही परीक्षा मी दिलेली नाही. मी जनचळवळीत वावरत होतो व अर्थांना प्राधान्य दिले, त्याला भाषिक रंगरूप दिले, अगदी अंतःकरणपूर्वक काम केले की, माझे त्या वेळी समाधान होई. स्वानुभवात मीच माझे शिक्षण सुरू केले. लिहिले की मी त्याचा प्रथम वाचक असल्यामुळे ते दहा दहा वेळा वाचून काढी, फाडी, फाडून झाले की, परत का फाडलेस म्हणून स्वतःलाच प्रश्न विचारी व परत नव्याने लिहू लागे. हे आपले आपल्याशीच झुंजणे होते. तेव्हा निर्मितिप्रक्रिया वगैरे शब्द मला माहीत नव्हते आणि उपलब्ध तर काहीच नव्हते. आजच्या नव्या पिढीला बरेच काही उपलब्ध आहे. मार्गदर्शनसाठी दोन-चार लेखक, प्रसिद्धीसाठी नियतकालिके तरी आहेत. परंतु आमच्या कामगारभागात तेव्हा एकही, ज्याच्यापासून प्रेरणा घ्यावी असा लेखक नव्हता, व जे दिसत ते माझ्या मनाशी भावत नव्हते. शिवाय, त्यांच्याकडे जाऊन लिहिलेले दाखवावे इतकी धिटाईही नव्हती. गिरगावी साहित्य व गिरणगावचे साहित्य असा भेदाभेद फार. गिरणगावच्या जगात, गरिबांच्या जगात, नाट्य कुठे आहे? हे अडाण्यांचे जग, असाच भलता दांडगा समज होता. पांढरपेशांच्या जगात जे बारीक-सारीक कंगोरे आहेत, तपशील आहेत, थोडेसे फाडफाड बोलणे आहे, सांस्कृतिक वारसा आहे तसे ह्या राबणाऱ्यांच्या जगात कुटून असणार? असा वृढ समज होता. हा दृष्टिकोन इथून तिथून सांस्कृतिक म्हणवल्या जाणाऱ्या व शिक्षणाने चार इयत्ता अधिक शिकलेल्या लोकांमध्ये तेव्हा फार होता. एकूणच भारतीय कवितेतील मजुरावरच्या सगळ्या कविता वाचल्यावर माझे तर स्पष्टच मत झाले की, ह्या एक तर चुकीच्या समजुतीवर आधारलेल्या आहेत किंवा त्या रोमँटिक प्रवृत्तीच्या तरी आहेत. त्यातले वास्तव कसाला लावले तर त्यांचे पितळच उघडे पडेल इतक्या त्या उथळ, वरपांगी व खोट्या आहेत. तेव्हा पल्ला तर खूप दूरचा गाठायचा होता आणि मला धड शब्द गिरवता येतो की नाही हेदेखील कळत नव्हते - असा तो कमालीचा धडपडीचा काळ होता. गॉर्कीच्या काळात गॉर्कीला कोरलेन्कोसारखा प्रख्यात लेखक तरी भेटला तेव्हा कुठे गॉर्की कवी होता होता गद्य-लेखक झाला. कार्यकर्त्यांइतकेच लेखकालाही आपण नेमके कोणत्या प्रकृतीचे आहोत, आपला पिंड कोणत्या माध्यमातून स्वतःला व्यक्त करू मागतो आहे हे नेमक्या वेळी कळणे आवश्यक असते. नाहीतर तो लिहून, लिहून मोठा होतो खरा; परंतु अंतिमतः त्याने काय लिहिले ते शोधू लागलो की, मोठीच गफलत होते. तर गॉर्कीच्या 'आई' ह्या जगप्रसिद्ध कादंबरीत जसा पावलोव्हा आहे तसे शेकडो सर्व थरांतील कार्यकर्ते मला दिसत होते. ते कष्ट उपाशीत होते व चळवळ बांधीत होते. हुतात्मे होत होते. बेकारी आणि पोलिसांच्या छळ सोसूनही ते जरासुद्धा वाकले नाहीत ही केवढी प्रभावी व प्रचंड देणगी चळवळीला मिळालेली होती. कामगार स्त्रियांचाही चळवळीतला जोम व उत्साह वाखाणण्याजोगाच नव्हे, तर त्याच्यावर प्रचंड लेखन व्हायला हवे होते; इतके मोलाचे सहकार्य त्यांचे चळवळीला लाभत होते. त्यांची सांस्कृतिक भूक मोठी होती. पावलोव्हा जसा सर्व काही वाचीत असे, जाणून घेत असे तसे, ह्या मंडळींतही जीवनाविषयीचे कमालीचे कुतूहल होते. ते सांस्कृतिक संचित त्यांना पुरवू शकलो नाही असे वाटते. खरे तर हा वर्ग जागृत वर्ग होता. परंतु तो चांगला वाचक व श्रोता आहे, त्याची सांस्कृतिक जडणघडण होणेही आवश्यक आहे हे कधी ध्यानात

घेतले नाही. बदलत्या भारताच्या व महाराष्ट्राच्या गरजा व त्यानुसार त्याचे पिंडपोषण घडविणे जमलेले नाही. समग्र डाव्या चळवळीत हा अक्षम्य दोष निर्माण झाला होता. इतिहास आपली माणसे निर्माण करतो हे जितके खरे आहे, तितकेच हेही खरे आहे की, शेवटी इतिहास माणसेच घडवतात. चळवळींचाच इतिहास होतो. अर्थात हे जे मी लिहितो आहे ते इतक्याचसाठी, की ह्या जुटी आजही जाणवतात व मन शरमिंदे होते.

त्यामुळे झाले काय, की मार्क्सवादी भूमिकेतून सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक प्रश्नांबाबत आपणाला भानच आले नाही. त्यांना हे प्रश्न गौण वाटत राहिले. हा दोष कार्यकर्त्यांचा नाही. प्रत्यक्ष फील्डवर ही मंडळी कार्य करीत राहिली, परंतु ती समोरच्या उपस्थित प्रश्नांना सामोरी जाऊ शकली नाहीत. आपल्या जुन्या प्रगत वाङ्मयाचा-संतसाहित्य व आधुनिक साहित्यातील - वारसा तर सोडाच, परंतु त्यांना बदलत्या महाराष्ट्राच्या बदलत्या जाणिवांनादेखील स्पर्श करता आला नाही. ह्या सर्वांना मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून वारसा सांगता आला नाही. चर्चा करता आली नाही. इथल्या वास्तववादी आणि प्रगत परंपरांना जोडून चळवळीची आखणी करता आलीच नाही. महात्मा जोतीराव फुल्यांनी आपले सांगणे लोकांत पोचावे म्हणून 'अखंड' लिहिले. सत्यशोधक चळवळीने व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील दलित विभागांनी जलसे जन्माला घातले. कम्युनिस्ट चळवळीने लोकनाट्य चळवळीची उज्ज्वल परंपरा निर्माण केली हे सत्य नाकारता येणार नाही. तरीही आपण सर्वजण तोकडेच पडलो, हेही सत्य आहे. तो प्रवास सतत बदलत-बदलवीत अखंड टिकवू शकलो नाही. नवी वळणे, व नवे प्रकार शोधू शकलो नाही हेही तितकेच सत्य आहे. सांस्कृतिक संचित इतक्यावर भागत नाही. ते सर्वांगांनी फुलारून यायला पाहिजे तर दृष्टिकोन बहुपिंडी होतो, व माणसाला जे आतून-बाहेरून घडवले म्हणतो ते सिद्ध करता येते.

हे सर्व मी का सांगतो आहे असे कोणी म्हणेलही. परंतु तसे नाही. हा सर्वच विषय माझ्या लेखनाचा, निरीक्षणाचा, व सततचा पुढे येणारा आणि मला वेढून टाकणारा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू होता. मी माणसे वाचत होतो. त्यांच्या इतिहासाचा एक लहानसा साक्षीदार होतो. यांच्याशी अनेकदा फूटपाथवर बसून गप्पा मारल्या आहेत; भांडलो आहे व अनेकदा काही गोष्टी न पटूनही पुन्हा त्यांच्यातच वावरत आलेलो आहे. मी देखील त्यांच्यातील एक होतो. त्यांच्याच सोबत खडू-प्रचार करणे, पोस्टर डकवणे, संपाच्या वेळी पिकेटिंग करणे, गिरण्या-कारखान्यांच्या दारावर बाकडे टाकून कंदिलाच्या उजेडात पावत्या फाडणे, निवडणुका लढवणे, व त्यांच्या शेजारी तितक्यात जोमाचे पावले उचलून मिरवणुकीतून सहभागी होणे मला अभिमानाचे वाटते. क्रांतिकारक समुदायासोबत मिरवणुकीत चालताना जो एक अपूर्व आनंद असतो, एकोपा व आपल्या ध्येयधोरणांवरचा विश्वास दृढ होत जातो तो आनंद कोणत्याही ग्रंथापेक्षा मला नेहमीच प्रेरक वाटत आलेला आहे. तेव्हा आम्ही 'आम्ही' असतो. आणि समोरचे सगळे जग आमच्या मुठीत असते. तो एक आमच्या इच्छांचा व अपेक्षांचा महान उत्सव असतो.

४२ चे विराट आंदोलन, ४६ चा खलाशांचा उठाव, ४७ चे स्वातंत्र्य मिळाल्याचा अपूर्व उत्साह, समग्र देशाला कलंक लाविलेले असलेले घडलेले त्याच्या आसपासचे जातीय

दंगे, कितीतरी घडामोडी देशभर सारख्या घडतच होत्या. इंग्रजांनी आपल्या देशाला खरेच स्वातंत्र्य दिले की त्यांनी गंडवले ? आता ह्यापुढच्या काळात गोरगरिवांचे खरेखुरे शास्त्रीय समाजवादी आधारावर उभे राहिलेले सरकार येणार, की इथला पिळवणूक करणारा मालकवर्ग, त्याचे सरंजामी मनोवृत्तीचे धनदांडगे लोक राज्य करणार ? चातुर्वर्ण्यावर आधारलेली इथली चौकट कशी मोडायची ? पुढची सांस्कृतिक व शैक्षणिक घडामोड कशी घडेल ? वगैरे प्रश्नांबाबत सर्वच देशभर चर्चा चालू होती. माझ्यासारख्या राजकीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांसमोरच नव्हे, तर साहित्य व कलेच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना आता एक नवे उधाण येणार असा दिलासा मिळत होता. नेमके काय घडायला हवे अशी एक संभ्रमावस्था तेव्हा सर्वत्र होती. उत्साह व उल्हास तर जनतेत होताच.

लोकनाट्य चळवळीचा उगम ४२ च्या चळवळीच्या थोडा आगेमागेच आहे. शाहीर अण्णाभाऊ साठे, अमरशेख व गवाणकर हे तिघेही कलावंत जनतेच्या वाढत्या सांस्कृतिक गरजेच्या रेट्यातूनच पुढे आले होते. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ व मार्क्सवादी दृष्टिकोन आणि कम्युनिस्ट चळवळीच्या नव्या गरजेतून ह्यांचा उगम शोधता येईल. ह्या लोकनाट्य चळवळीचा प्रभाव इतका प्रभावी झाला, की समग्र महाराष्ट्र त्याने ढवळून निघाला. खेडोपाडी कलापथके उभी राहिली. पुढे संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात, गोवा मुक्तिसंग्रामात इत्यादी वेळी विविध राजकीय व सामाजिक घटनांचे चित्रण ह्या कलावंतांनी केले. लोकांना लढण्याचा व जिद्दीने ताठ उभे राहण्याचा प्रचंड आत्मविश्वास त्यांनी मिळवून दिला. माझा तर स्पष्ट अभिप्राय आहे, की दलित साहित्याचा जो प्रवाह मराठीत उगम पावला त्याचे पहिले बीज, पहिला आत्मविश्वास ह्या शाहीरी चळवळीने पेरला. मी देखील ह्या कलावंतांच्या आसपास वावरत होतो; आपल्या स्वतःला व्यक्त करायला एक नवे परिमाण मिळत आहे, असेही वाटत होते. साच्यावर तार लावता लावता अण्णांनी रचलेला स्टालिनग्राडचा व स्पेनचा पोवाडा जेव्हा गायला जाई तेव्हा, चकवा वाजवण्याची साथ मी केलेली आहे. तेव्हा गाता तर येत नव्हतेच व कलापथक आणि त्याचे समग्र सांस्कृतिक भानही मला नव्हते. परंतु त्यांच्या जवळपासच्या वागण्याने मी माझा आत्मिक विश्वास वाढवून घेतला. शब्दांशी ओळख होऊ लागली आणि मी लिहिलेले पहिले 'डोंगरी शेत' हे गीत ह्या सगळ्या घडामोडींतून, स्वतःला व्यक्त करण्याच्या उत्कट जाणिवेतून लिहिले गेले. त्यापूर्वीही मी काही गीतांची मोडतोड केली होतीच, परंतु मनासारखे एकच एक आकार येईल, गाण्याच्या ठेवणीला अनुरूप शब्द व त्यांचा नीट व्यापक अर्थ देणारे ग्रामीण संदर्भ, ज्यात कष्टाची व्यथा तर यावीच परंतु ती खड्या, सच्च्या व आत्यंतिक आत्मीयतेने यावी. कष्टाविषयी नाराजी नसावी, परंतु कष्ट करूनही कष्टाची भाकरी मिळणे कसे दुरापास्त होते याचे रास्त व जागरूक भान मात्र रेखांकित झाले पाहिजे, ते ह्या गीतात मला साधले. मी कुठे-कसा कसा व्यक्त होऊ शकेन ह्याची एक नसच सापडली. स्त्रियांच्या कष्टाच्या वेदनेचा वेद असे रूप ह्या गीताला आले ते स्त्रियांच्या सार्वत्रिक दुःखाला वाचा फोडणारे व त्या गीताच्या सहजसोप्या लोकगीताच्या चालीने सहजपणेच कंठात आकारले गेले. हे गीत घरोघरी पोचले. सर्व वर्गातील स्त्रियांना ते आपलेसे वाटले. त्याच्यावर नाच बसवण्यात आले आणि होता होता ते धंदेवाईक तमाशाच्या थिएटरातसुद्धा घुसले. शाहीर अमरशेखांनी

ते खेड्यापाड्यांत नेऊन पोचवले. त्याची रेकॉर्ड हातोहात खपली. मला मानधन म्हणून तेव्हा (१९५६मध्ये) पंधरा रुपये मिळाले. मला ही आपण फार मोठीच कमाई केली असे वाटले. परंतु एक गोष्ट फारच छान झाली. लोकांनी हे गीत कंठात खेळवले खरे, परंतु गीताच्या कवीला पार विसरून गेले. मलाही बरेच वाटले. आपोआपच ह्या गीताला लोकांनी प्रगत लोकगीतांच्या मालिकेत नेऊन बसवले. त्या जुन्या उत्कट व जानपद परंपरेतील प्रभावी गीतांचे गीतकार तरी आपणाला कुठे माहीत आहेत ? हे छानच झाले.

चळवळीच्या चढउतारावर व सांस्कृतिक जगातील घडामोडींवर माझे लक्ष होतेच. परंतु आता मी स्वतः रचनाकार म्हणूनही पुढे पुढे सरकत होतो. मला एक दिवा मिळाल्यासारखे वाटले. गीतांचा व पुढे कवितेचा दिवा घेऊन चालायचे मी ठरवले. अण्णांच्या (अण्णाभाऊ साठे) गीतरचनेकडे माझे बारकाईने लक्ष असे. त्यांच्यासारखी प्रभावी गीतरचना आपणाला करता आली पाहिजे असे वाटायचे. अण्णांची सर्वच गीते मग ती राजकीय, वर्गीय अथवा निसर्गवर्णनपर असोत, लावणी असो अथवा पोवाडे असोत, त्यांच्या रचनेचे बांधकाम मोठे चिरेबंदी आणि भक्कम असे. लोककलांचे त्यांचे ज्ञान चांगले होते व बोलीभाषा तर ते इतके बेमालूम वापरीत की, भाषेलाही भूषण वाटावे. म्हणून मीही अनेक गीते लिहिली. 'गिरणीची लावणी' ही लावणीही त्याच जमान्यातली. 'महाराष्ट्राच्या नावानं' हा संबळवर गायला जाणारा गोंधळ लिहिला. अशी एकूण पंधरा-वीस गीते मी लिहिली व त्यातील मला जी आवश्यक वाटली, म्हणजे गीताला अखंड रूप आहे व कोणत्याही काळात ती बावली जाणार नाहीत अशीच गीते मी माझ्या पहिल्या कवितासंग्रहात (ऐसा गा मी ब्रह्म!) समाविष्ट केली. परंतु का कोण जाणे एकूणच गीतरचनेशी माझे फारसे जमले नाही. याचे कारण काय असावे असा जेव्हा, मी विचार करतो तेव्हा लक्षात येते ते हे, की माझ्यापाशी शीघ्र कवित्व नाही. चटकन प्रतिक्रिया व्यक्त करून मोकळा होण्याची किमया साधत नाही. तो एक पिंड असावा लागतो. ती एक वृत्ती असावी लागते. शिवाय वृत्ते वगैरेचे माझे ज्ञान नगण्यच आहे. आणि चालींचा साठा असला तरी चटकन समरसून जाण्याची वृत्ती नाही. स्वाभाविकच मी गीतरचना करण्यापासून हळुहळू बाजूला सरकत गेलो. त्याउलट कविता-रचनेबाबत मात्र मी बारकाईने विचार करू लागलो. काव्यरचना ही गोष्ट स्वतःला मुरवत मुरवत सांगण्यासारखी आणि अधिक मनःपूर्वकतेने परंतु कष्टसाध्य; व हे कष्ट घेताना येणारा त्यातील निर्मितीचा अपूर्व आनंद हे सारे मला आवडू लागले. आपणच स्वतःला चाचपीत आणि समोरच्या वास्तवाला वाट पुशीत, त्याच्या कळाझळांचे सर्व स्पंदनशील प्रवाह व त्यातील एकात्मता टिकवीत व अक्षरबद्ध करताना सडेपणा तर हवाच परंतु ओलावाही हवा. हे सगळे साधणे म्हणजे एक दिव्यच आहे. कलाकृतीच्या निर्मितीच्या क्षणी दरखेपेस आपण नवखे होऊन तिला सामोरे जाणे आवश्यक असते. हे एखाद्या गर्भार स्त्रीसारखेच आहे. तिच्या उदरात वाढणारा पिंड जसा तिला सांभाळावा लागतो, ते सर्व क्षण सुखदही असतात व दुःखदही असतात. तसेच दरखेपेस जन्माला येणाऱ्या नव्या कवितेचेही. केशवसुत जेव्हा कवितेला विजेची उपमा देतात ती किती यथार्थ आहे हे पटते ते त्यामुळेच. केशवसुत म्हणूनच गेलेत "कवितेला धरू पाहणारे शेकडा ९९ लोक जळून जातात." हा साक्षात्कार त्यांना निर्मितीच्या क्षणीच झालेला

असणार अशी माझी अटकळ आहे. परंतु हा झाला निर्माणक्षमतेचा एक भाग त्याखेरीजही अन्य कितीतरी प्रश्न उद्भवतच असतात. कवितेची निर्मितिप्रक्रिया ही वास्तवाच्या मुशीतून निर्माण होणारी प्रक्रिया असते. ती प्रगल्भ असली तर वांझ ठरत नाही. ती आणखी नवे वास्तव निर्माण करणारी असते. नवी लेणी ती देते व नवे काही सांगून जाते. अनुभवाची क्षेत्रेही इतकी विविध असतात व त्यांच्या सर्जनाचे प्रदेशही विलक्षण गुंतागुंतीचे असू शकतात. ते निर्माण होतानाचे कितीतरी गुंते आपणासमोर चकवायला हजर होत असतात. ह्या गुंत्यांपासून स्वतःचा व कवितेच्या अंगपिंडाचा बचाव करीत एखाद्या मूर्तिकारासारखी आकारबद्ध व जिवंतपणा येईल अशी मूर्ती घडवावी लागते. हा वाटतो तितका सोपा मार्ग नाही. हा एक अंतर्गत संघर्षच असतो. फार तर त्याला निर्मितक्षम संघर्ष म्हणता येईल. ह्या सर्व माणसांना, भावनांना, त्यांतील बारीक-सारीक रंगांना व आकारांना त्यांच्या ताणतणावांतील सर्व कंगोऱ्यांना एक अपरिहार्य ऐतिहासिकता देत जावे लागते, तेव्हा कुठे एखादा निर्मितीचा प्रदेश मोकळा होऊ लागतो.

आपण जेव्हा कलावंत विघडला किंवा कविता जमली नाही असे म्हणतो तेव्हा नेमके काय घडत असते ह्याचा विचार करू लागलो की मगच हे प्रश्न पुढे येतात. कमी अथवा जास्त लिहिले हा प्रश्न महत्त्वाचा नाही तर ते कलाकृती म्हणून व काही नवा अनुभव, नवा प्रत्यय, नवे जीवनदर्शन देते की नाही, एक नवी अपरिचित सृष्टी उभी करते की नाही ही महत्त्वाची बाब असते. आणि ही अपरसृष्टी निर्माण करताना अनेक धोक्याची वळणे आपल्यासमोर उभी ठाकतात. शब्द आपल्याला अनेकदा हुलकावण्या देत भलत्याच जंगलात नेऊन सोडतात. प्रतिमांच्या जंजाळात, अनावश्यक भोवऱ्यात आपण गुफटू लागतो तर कधी कधी नाविन्याच्या नावाखाली आपलेच लेखन आत्मटीका म्हणून वाचू लागलो तर ते स्वतःलाही आकलन होत नाही, असे दुर्दैवाने ध्यानात येऊ लागते. कविता किंवा साहित्य हे जीवनावर भाष्य करणारे असते, टीकात्मता हा प्राण असतो हे जितके खरे तितकेच, त्याला जर वास्तवाची सच्ची व नेमकी उत्कट धार किंवा आधार नसेल तर ते मग पोकळ बडबडीशिवाय काही करू शकत नाही हेही तितकेच खरे आहे. शिवाय कधी कधी स्वतःच्या मतांचे अनावश्यक लादणे चालूच असते. त्यामुळे होते काय की, त्या कलाकृतीचा गण्यागोपाळ तरी होतो, किंवा शेंदरी देवी तरी निर्माण होते. 'फॅशनेबल फ्रंट्रेशन' किंवा 'रोमॅटिक रेव्होयुलेशन' ह्या दोहोंच्या तडाख्यात गुदमरणे सुरू होते. वास्तव निसटते, इतिहास निसटतो, माणूस निसटतो व पर्यायाने कलाकृतीही निसटते. तर हे सगळे टाळून सच्च्या कवितेच्या शोधात समोरच्या रणरणत्या वाळवंटासम भासणाऱ्या परिस्थितीला डोळा भिडवीत आणि कलाकृतीच्या स्पर्शाचा परीस हाती घेऊन जर नम्रपणे सामोरे गेलो तर...तर कुठेतरी आपण योग्य त्या दरवाजासमोर जाऊन उभे राहतो. केवळ कवी म्हणून नव्हे, तर एक चांगला रसिक म्हणूनही असे नीटसपणे सामोरे जाणे आवश्यक असते. आणि हे मी वारंवार स्वतःला बजावीत. जेव्हा अशी एखादी निर्मिती आपल्या हातून घडली किंवा वाचनात आली तर तो माझाही आनंदोत्सव असतो. त्याच्याइतका सच्चा व उत्कट आनंद ह्या जगात कोणताही नाही.

माझे काव्यलेखन सुरू झाले होते. शब्दांशी सोयरीक सुरू केली होती. ते सगे,

सोयरे-धायरे म्हणून माझी संगत करीत होते. जे मिळेल ते मनःपूर्वक वाचणे हा उद्योग पूर्वपासूनचा होताच. मुख्यतः कविता व वाङ्मयीन वादविवाद वाचणे मला आजही आवडते. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांवरचे सर्व बाजूंचे व विरोधी बाजूमधील नवे मुद्दे व काही नव्या गोष्टी ज्या मला मूलभूत विचार करण्यासारख्या वाटत होत्या त्यांचा आदरही करीत होतो. माणसाच्या मनातले कोपरे निरनिराळ्या अंगांनी व्यक्त होत राहतात. कधी कधी अगदी चपखल वाटणाऱ्या विचारांविषयी मी संशयाने बघत असतो. वावदूक मजकूर खूपसा वाचनात येई. परंतु कधी त्यातही एखादा महत्त्वाचा भाग निर्देशित केलेला असे. स्वतःचे जगणे, समोरच्या परिस्थितीचे वाचन व चर्चांच्या द्वारा उपस्थित होणाऱ्या मुद्द्यांना वगळून जगणे तितके सोपे नसते. ते विचार करणाऱ्या जागृत मनाला एक आव्हानच असते.

मी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील काही वर्षे व नंतरची बरीचशी म्हणजे आजतागायत, स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाशी निगडित असा कार्यकर्ता आहे. केवळ कामगारवर्गात वाढलो म्हणून मी कामगार विभागांचेच चित्रण करीत नाही तर भारतीय जनमानसाला नागवणाऱ्या, त्याला पीडित करणाऱ्या, छळणाऱ्या सर्व व्यथावेदनांचे अंकन करणे माझे कर्तव्य मानतो, पराकाष्ठेचे दुःख समाजातील सर्वच थरांत वाटले गेले आहे. जातीयता हा इथला मोठा शाप आहे व धार्मिक आवरणाखाली देवांच्या खोट्या सत्ता व अस्तित्व दाखवले जात आहे. माणसातील अज्ञानाचा, त्यांच्यातील पारंपारिक दुष्ट रूढींचा व धार्मिक भावनांचा आधार घेऊन पिळवणुकीच्या इमल्यावर भक्कमपणे उभी असलेली चौकट फोडणे आवश्यकच आहे. हे सगळे ध्यानात घेऊनच माझ्या कवितांतून मी नवे नायक, नव्या पराक्रमी व पोलादी व्यक्तींची चित्रणे करू लागलो. आपल्या मनातील भविष्ये वर्णन करीत राहायला तर पाहिजेच, परंतु साक्षात माणसाला चित्रित करून त्याच्याद्वारा त्याचे जीवनभाष्य, जगणे व संघर्ष मी रंगवू लागलो. माझ्या शिगवाला ह्या कवितेतील 'शिगवाला' त्याला आढळलेले सत्य सांगताना म्हणतो—

‘आदमी झाला सस्ता,
बकरा म्हाग झाला.
जिंदगीमध्ये पोर, पुरा अंधेर आला
आणि सब्दाला जगवेल असा
कोण आहे दिलवाला;
सबको पैसेने खा डाला’

तो वास्तव सांगतो आहे आणि त्याच्या वाट्याला आलेले फलित करुणार्द्र मुद्देना सांगत नाही. तो व्यथित होतो, परंतु त्यातील धग व रग संपलेली नाही. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या परिणामी मिळालेल्या स्वातंत्र्यानंतर उद्भवलेल्या दंगलीतला तो एक सच्चा साक्षीदार आहे. त्याने एका हिंदू स्त्रीला वाचवताना स्वतःचे पाय गमावलेले आहेत आणि त्याच्या शेजारच्या पोराला तो शब्द जगवण्यातले महत्त्व सांगतो आहे. ‘मनीआर्डर’ मधील परिस्थितीने भाग पाडलेली व नको ते जिणे वाट्याला घेऊन जगणारी, दुःखदायक वेदना भोगणारी ती नारी जेव्हा म्हणते,

आता बगा, सांगू का नगं सांगू,
 असं बी होतंय आन् मला हसू बी येतंय
 मागं याक गिन्हाईक आलं,
 हितं न्हान्यापरीस बाईल व्हाशील का म्हनलं;
 म्या म्हनलं; आता मी हाय की तुमच्या शेजला
 तवा ते तरपाटलं, आन् मला बगा आख्या पुरुष
 जातीचं हसू आलं
 आन् रडूवी आलं.

हे जे रसायन जमून जाते त्याने मी देखील कित्येकदा लिहिताना स्वतः हादरलो आहे. प्रचंड दुःखाचा डोंगर छातीवर ठेवून ही बाई आपल्या जगण्यातले जे सूत्र सांगते ते काय आहे? ती कोण आहे? ती केवळ मादी का नारी? तिचे वर्गचरित्र कोणते? दुःख देखणे करून दाखवण्यात, केवळ कारुण्य गोळा करून मांडण्यात काहीच मतलब नाही. त्या पलीकडे ही माणसे गेली आहेत. अशी शेकडो माणसे माझ्या मनाच्या मुशीत आहेत. ती मला दमवतात. त्यांच्याशी बोलण्यात, त्यांच्याशी भांडण्यात आणि त्यांच्या तोंडून त्यांची महान गाथा ऐकण्यात माझ्या रात्रीच्या रात्री गेलेल्या आहेत. हे एक अपूर्व भाग्य माझ्या वाट्याला आले आहे. ह्याने मी सुखावून जातो. हे माझे ग्रंथगुरू आहेत.

आपण लोकांवर प्रेम करायला आधी शिकले पाहिजे. अंतःकरणपूर्वक प्रेम केले पाहिजे त्यांच्यावर. मग पाहा लोक कसे भरभरून तुमच्याशी बोलू लागतात. तुमचे शब्द ते स्वतःच्या हृदयाजवळ जपून ठेवतात. त्यांचे वारंवार उल्लेख करतात. कष्टकऱ्यांची बोटे मातीने मळली असतील, परंतु त्यांचे अंतःकरण मळकट नसते. आपणच आपल्या आढ्यताखोर स्वभावाने त्यांच्यापासून कायमचे दूर होतो की काय अशी अनेक दृश्ये मला दिसू लागतात. व मग मी खिन्न होतो. हे जे मी लिहितो आहे ते एक माझ्या स्वानुभवाचे आकलन म्हणूनच. मोठेपणा सांगण्यासाठी म्हणून नव्हे. मोठेपणा सांगून किंवा आक्रोशून-बोलून मिळत नाही, तो सिद्ध करावा लागतो. आणि हे सिद्ध करण्याच्या ज्या पूर्व तरतुदी आहेत, अटी आहेत, त्यांतीलच ही एक लोकप्रेमाचीही अट आहे. अटीतटीचे सर्वच वादविवाद आपण चालवलेच पाहिजेत. विचारांच्या व कलाकृतीच्या सर्व आघाड्यांवर तुंबळ रणकंदन माजवलेच पाहिजे. ते मागे घडले नाही. परंतु सुदैवाने आता ही विचारांची झोंबी सुरू झाली आहे. कलाकृतींना कलाकृतींशी भिडवले पाहिजे. वारसा सांगता आला पाहिजे. केवळ नकार किंवा केवळ स्वीकार ह्या दोन्ही निसरड्या जागा आहेत. तसे होता कामा नये. अवधान व संपूर्ण भान ठेवूनच जगले पाहिजे व लिहिले पाहिजे. इतिहासाचा इतका प्रगत व सुंदर वारसा आपल्यासाठी सर्व प्रगत चळवळींनी मागे ठेवलेला आहे. त्यात राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ, महात्मा ज्योतीरावांपासून ते तडक डॉ. आंबेडकरांपर्यंतच्या सर्व सामाजिक चळवळींचा लढाऊ भाग व कम्युनिस्ट आणि समाजवादी चळवळींच्या आंदोलनानेही महत्त्वपूर्ण इतिहास निर्माण केलेला आहे. शिवाय वाङ्मयाच्या क्षेत्रात थेट संतसाहित्यापासून ते केशवसुत, हरिभाऊ आपटेपासूनच्या आधुनिक कालखंडातही काही जागा, अगदी महत्त्वपूर्ण प्रगत जागा आहेत. त्यांना वाट विचारीतच

जावे लागेल. हिणकस भाग टाकून द्यावा लागेल व नव्या बदलत्या वास्तवानुसार आपण स्वतःलाही बदलावे लागेल. कलाकृतीच्या मूल्यमापनासाठी आवश्यक तर नवे परीसही शोधवे लागतील. कितीतरी अवघड जबाबदारी आपणावर इतिहासाने टाकलेली आहे आणि पुढचा कालखंड किती चांगला आहे की ज्यात शिकायला मिळणार आहे.

हे सर्व मी माझ्या वचावापायी लिहीत नाही. मी स्वतःच्या कवितेबाबत वकीलपत्र घेऊन लिहितो आहे, असेही नाही. त्याची गरज नाही. ती जर कलाकृती म्हणून जिवंत हृदयातले शब्द घेऊन अवतरली असेल तर इतिहासात व जनतेच्या हृदयात तिचे स्थान राहीलच राहील, हे निःसंशय. नाहीतर अशा गाजराच्या पुंग्या कितीतरी वाजवल्या जातात व नंतर मोडीत निघतात. तर प्रश्न तिच्या वचावाचा नाही. ती स्वयंभू आहे आणि समर्थही आहे. मी जे लिहितो ते 'अक्षर वाङ्मय' आहे असा दावाही नाही. कविता व मी आणि समोरचे स्थिर किंवा बदलते वास्तव, या तिहीचा विचार मी मांडला आहे. खरे तर मी पुन्हा एकदा स्वतःची फेरतपासणी म्हणा, किंवा माझ्या स्वतःच्या अभ्यासाचा एक वेडावाकडा प्रवास म्हणा, म्हणून लेखन केलेले आहे. उगीचच खोटा नम्रपणाही धारण केलेला नाही किंवा आक्रमक पवित्रेही घेतलेले नाहीत; जे दिसते ते शब्दांकित केलेले आहे.

माझ्यात उद्धटपणा येऊ नये याची काळजी मी सतत घेत आलेलो आहे. कारण, जीवन जितके समजले त्यापेक्षाही ते अधिक कठोर आहे. अधिक भीषण आहे. आणि ते आपले नवे कलावंत, नव्या कलाकृती जन्माला घालणार आहे. त्या नव्या क्रांतिकारक कालखंडाला पुन्हा सामोरे जाताना मान उंच करण्याइतके धैर्य माझ्यात राहिले पाहिजे. समोरच्या वास्तवाने आणि माझ्या कवितेने तेवढे धैर्य मला नक्कीच दिलेले आहे.

अनुक्रमणिका

- चार शब्द / १
माझी आई / २
थांब! / ३
ऐसा गा मी ब्रह्म! / ४
गलबलून जातो तेव्हा— / ५
तेवढ्या दर्शनाने / ६
थरकू नको / ७
शब्दांचे ईश्वर / ८
माफ करा / ९
२२ फेब्रुवारी / १०
पहारा / ११
अमुची दुनिया / १२
तोवर तुला मला / १३
दोन दिवस / १४
माझे विद्यापीठ / १५
सत्य / १८
नेहरू गेले त्या वेळची गोष्ट / १९
एक आम्ही असे निघालो / २०
हुजरे / २०
विचार / २१
पाणी घे / २२
स्वतःलाच रचित गेलो / २३
गाणे! / २३
बगं का रे पोरा! / २४
असा कसा दगड झालो... / २५
मुंबई / २६
जर तुम्हांला / २९
धीर / ३०
काही ओळी / ३१
बेतून दिलेले आयुष्य / ३१
तेव्हा एक करं! / ३२
कठिण होत आहे / ३२
सावध / ३३

पावसाळा / ३३
 कर्जपुत्र / ३४
 ऊठ / ३४
 विश्वास ठेवा / ३५
 विझता विझता स्वतःला / ३६
 माझे शब्द / ३७
 पोस्टर / ३८
 जाहीरनामा / ४०
 ह्या मोसमात / ४४
 संवाद / ४५
 डेकवर / ४६
 शीगवाला / ४८
 तुमच्या त्या उदास रात्री आता मला नकोत / ५०
 माझ्या देशाच्या नोंदबुकात माझा अभिप्राय / ५१
 कार्ल मार्क्स / ५४
 झेप / ५५
 सूर्यकुलातील लोक / ५६
 एका नव्या संघर्षात / ५७
 दुःख / ५८
 भेट / ५९
 जेव्हा कधी या कवितांवरचे प्रयोग होतील / ६०
 मनीऑर्डर / ६२
 पोर्टरची स्वगते / ६४
 —आणि आपण / ६८
 कुटुंब / ६९
 तुमचंच नाव लिवा / ७१
 —तर समज / ७२
 तो / ७४
 लेनिन / ७६
 मर्ढेकरांशी एक बातचीत / ७८
 डोंगरी शेत / ८१
 गाडी आणा बुरख्याची / ८२
 गिरणीची लावणी / ८३

चार शब्द

रोजीचा, रोटीचा सवाल रोजचाच आहे
कधी फाटकाबाहेर कधी फाटकाआत आहे
कामगार आहे; मी तळपती तलवार आहे
सारस्वतांनो ! थोडासा गुन्हा करणार आहे.

थोडे साहिलेले, पाहिलेले, जोखिलेले आहे
माझ्या जगाची एक गंधवेणाहि त्यात आहे
केव्हा चुकलो, मुकलो, नवे शिकलोही आहे
जसा जगत आहे मी तसाच शब्दांत आहे.

रोटी प्यारी खरी; आणखी काही हवे आहे
याचसाठी माझे जग राजमुद्रा घडवीत आहे
इथूनच शब्दांच्या हाती फुले ठेवीत आहे
इथूनच शब्दांच्या हाती खडगे मी देत आहे.

एकटाच आलो नाही युगाचीही साथ आहे
सावध असा; तुफानाची हीच सुरुवात आहे
कामगार आहे; मी तळपती तलवार आहे
सारस्वतांनो ! थोडासा गुन्हा घडणार आहे.

माझी आई

जेव्हा तारे विझू लागत
उंच भोंगे वाजू लागत
पोंग्याच्या दिशेने वळत
रोज दिंड्या जात चालत
झपाझप उचलीत पाय
मागे वळून बघीत जाय
ममतेने जाई सांगत
नका बसू कुणाशी भांडत
वर दोन पैसे मिळत.

दसऱ्याला आदल्या दिनी
जाई पाचासह घेऊनी
फिरू आम्ही आरास बघत
साऱ्या खात्यांतून हुंदडत
किती मज्जा म्हणून सांगू
शब्दसाठे झालेत पंगू
भिंगऱ्या पेपेटे घेऊन
फुग्यांचे पतंग झोकून
जात असू पक्षी होऊन.

एक दिवस काय झाले
तिला गाडीतून आणले
होते, तिचे उघडे डोळे,
तोंडातून रक्त भळभळे
जोडीवालीण तिची साळू
जवळ घेत म्हणाली बाळू,
मिटीमिटी पाहात होतो
माझे छत्र शोधित होतो
आम्ही आई शोधित होतो.

त्याच रात्री आम्ही पाचांनी
एकमेकांस बिलगूनी
आईची मायाच समजून
घेतली चादर ओढून
आधीचे नव्हतेच काही
आता आई देखील नाही
अश्रूंना घालीत अडसर
जागत होतो रात्रभर
झालो पुरते कलंदर.

थांब !

थांब ! प्रकाशाची चूड आताच पेटवू नको
आपुल्याच तोऱ्यात पुढे पुढे सरकू नको
नाहीतर मलाही हाती खड्ग घ्यावे लागेल
मित्रा ! एवढा प्रसंग मजवर आणू नको

आतासाच कुठे तिचा डोळा लागलेला आहे
एक स्वप्न सारीका होऊन तिच्याशी बोलत आहे
ऐन रंगात आल्या आहेत सुखदुःखाच्या गोष्टी
अशा वेळी अकूरा, तुझे सैनिक धाडू नको

माझी गा दमून निजली खुराड्यात चंद्रावळ
मीही शब्द जुळवीत जागा आहे उशाजवळ
मलाही ऐकू येते आहे वाऱ्याची सळसळ
वेळेवर येण्याचा नियम आज सांगू नको

क्षण उशिराने नभ, ऋतु, वारे कंपेल जग
त्यानेच फुलवंतीचे रंगेल ना स्वप्न मग
नच जुमानलेस तर खड्ग हाती घेईन
सज्जना ! असा प्रसंग मजवर आणू नको.

ऐसा गा मी ब्रह्म !

घालीन मी सान्या । ब्रह्मांडास पाठी ।
सोडवीन गाठी । दिक्कालाच्या ॥

विश्वाचे गोकुळ । खेळे माझ्या दारी ।
सूर्याची लगोरी । टिचवीन ॥

ढगांचा गा हत्ती । बांधीन मी दारी ।
भरीन घागरी । अमृताने ॥

वान्याची भिंगरी । अंगणीच फिरे ।
स्वर्गाची गोपुरे । तिडमीडे ॥

उभे करीन मी । वाकल्या आभाळा ।
शिक्षा केली त्याला । दंडवीन ॥

राईचा पर्वत । पर्वतांची राई ।
दोन्ही मज ठायी । सामावली ॥

ऐसा गा मी ब्रह्म । विश्वाचा आधार ।
खोलीस लाचार । हक्काच्या ॥

गलबलून जातो तेव्हा—

गलबलून जातो तेव्हा, तुझ्याच पवित्र कुशीत शिरतो
तुझ्या मखमली कवेत स्वतःस अश्रूंंसह झाकून घेतो

दिवसभर थकलेली तू तरीही चैत्रपालवी होतेस
कढ उतू जाणाऱ्या दुधावर स्नेहमयी साय धरतेस

पदराने घाम टिपताना नजरेला नजर भिडते
माझ्या केसांवरून तुझ्या पाचही बोटांचे अमृत झरते

‘किती वाळलात तुम्ही’ पुन्हा व्याकुळ नजर मलाच शोधते
एवढ्या एकाच वाक्याने माझ्या हृदयाचे पोलाद होते

भुऱ्या जावळाआड आपुला सोनुला चंद्र स्वप्नधुंद असतो
एकदा त्याचेवरून; पुन्हा माझ्यावरून तुझा रेशमी हात फिरतो

जेव्हा तूच पाणावतेस तेव्हा, छातीवरून ढग सरकतो
माझ्या देहाची ढाल होते माझा हात तलवार होतो

बाहेर फटफटते, ओले किरण खोलीत फडफडतात
रथचक्रासारखे पुन्हा पाय कारखान्याकडे वळतात.

तेवढ्या दर्शनाने

हात उंचावून माझी फुले स्वागतास जातील
त्या क्षणी मी असेन की नसेन कोणास ठाऊक ?
जेव्हा तारे आप्त म्हणून माझ्या घरी येतील
उभा दारी असेन नसेन कोणास ठाऊक ?

येणाऱ्या नवरचनेस माझाही सलाम सांगा
ह्याच भव्य क्षणासाठी उभी हयात जाळली
काहीजण लोहघण हाती धरून उठलो
बंडाव्याची कोटी बीजे याच भूमीत पेरली

ऋतूंचो, वाऱ्यांचो, फुलांचो, नाजूक पऱ्यांचो
जेव्हा ह्या देशात याल, कदाचित् मी नसेन
आताच तुमच्या हालचाली शब्दांत येतात
तेवढ्या दर्शनानेच मी पुलकीत पावेन

थरकू नको

आवडीने रांधलेला भात
खावयास मी नसेन घरात
उद्याचे नवे रचाया बेत
मी हजर असेन सभेत

उपाशीच वाट पाहू नको—

ताऱ्यांनी भिजे उत्तररात्र
शहारे तुझे तरुण गात्र
याच क्षणी मी गर्दीत मात्र
रंगवित असतो भुईपत्र

सरते प्रहर मोजू नको—

कधीतरी राक्षस येतील
आपुले दार ठोठावतील
घराची झडतीही घेतील
कदाचित तुलाही नेतील

क्षणभरही थरकू नको—

शब्दांचे ईश्वर

कवितेऐवजी रद्दी विकली असती तर बरे झाले असते
निदान देणेकऱ्यांचे तगादे तरी चुकविता आले असते
असे झाले नाही; आम्ही शब्दांतच इतके नादावलो; बहकलो
असे झाले नसते तर कदाचित इमलेही बांधले असते

लोकसेवकाच्या भूमिकेत सारे जीवन अदा केले असते
अडलेल्या हरेक याचकाने झुकून सलाम केले असते
'फियाट'च्या मऊ गादीत बसून वाऱ्यालाही गुलाम केले असते
जमलेच असते तर गावात चार कारखाने बांधले असते

चषकातील घोट गिळीतच गालावरचे चंद्र न्याहाळीले असते
रोमियोची, मजनूची याद काढून (हाय) आयुष्य घालविले असते
देक सभासंमेलनाचे अध्यक्षस्थान आम्हीच भूषविले असते
दारिद्र्यात दिवंगत झालेल्या कवीचे स्मारकही बांधविले असते

आम्ही नसतो तर हे सूर्य, चंद्र, तारे बिचारे फिक्के फिक्के असते
बापहो! तुमच्या व्यथांना शब्दांत अमर कोणी केले असते
जन्ममरणाच्या प्रवासात आम्हांशिवाय सोबतीस कोणी असते
चला बरे झाले; आम्हालाच कवितेत खराब व्हायचे होते.

पहारा

तुझ्या पापण्यांचा पहारा माझ्या शब्दांवर असतो
म्हणून माझ्या पद्यपंक्तींत व्यभिचाराचा अंश नसतो
सदैव माझ्या कवितेत सत्याचा सहवास असतो.

मिळविलेले सारे साठवितेस जपतेस फोडासारखे मला
जसे झाड जपते फुलांस; आकाश जपते सूर्याला
सुखदुःखातही तुझ्या स्नेहाचा धूपदीप जळत असतो.

शिल्पकारासारखे टोकरू लागते पेन इच्छांचे घरे
त्यावर तुझ्या माझ्या आकांक्षांचे गुंडाळीत असतो तरटे
हिरव्या फांदीसारखा झुकलेला तुझ्या गालांचा गारवा असतो.

घरट्यात उतरू लागते चांदणे मीच मयूर होतो
मोरपंख पसरून ताऱ्यांच्या रोखाने उड्डाण करतो
हर्षाने खिदळतेस आणि जीव डोळ्यांत झुरत असतो.

कधी शब्दांच्या पलटणी खांद्यावर रायफली घेतात
कधी डुलणारी शेते; कधी बंडवाले कामगार होतात
शब्द झुंजतात गरुडासम तुझ्या मुठीत मेघझरा असतो.

अमुची दुनिया

लुत अंगावर सडलेली
तुमची दुनियाच निराळी
अमुची दुनियाच निराळी

आफ्रिकन अथवा इस्लाम
हिंदेशिया बर्मा, सयाम
बंड करती जे जे अनाम
त्यांना हिमालयाचा सलाम
आम्ही पेरीत नसतो युद्ध
आम्ही निर्मित असतो बुद्ध
आम्ही गाळीत असतो घाम
कमवितो तयावर दाम

युगधारेत चिंब न्हालेली
अमुची दुनियाच निराळी

कधी शहराच्या रस्त्यावर
झेंड्यांचे झुलवित सागर
आम्ही काढितो भव्य जुलूस
सौख्याचे सजविण्या उरूस
बगलेत धुरांडे दाबून
राजमुद्रा त्यावर ठोकून रणपंडित लढतो आम्ही
बलवानच ठरतो आम्ही
आम्हा अस्मान ठेंगणे सारे
अमुचे मित्र हे तारे, वारे
घण घेऊन सूर्य ये कामा
ढग प्रणाम करती आम्हा
साच्यांतून शेतमळ्यांतून
या देशाच्या दरीखोऱ्यांतून

गंगेच्या नील लहरींतून
धरतीच्या तरुपर्णांतून

आम्ही उभेच सांजसकाळी
अमुची दुनियाच निराळी.

तोवर तुला मला

याच वस्तीतून आपला सूर्य येईल
तोवर मला गातच राहिले पाहिजे
नगरवेशीत अडखळतील ऋतू
तोवर प्रिये जागत राहिले पाहिजे

तुझे कुंतलही आताच विंचरून ठेव
अंबाड्याच्या पेडांत फुले मी खोवीन
माझ्या डोळ्यांच्या ऐन्यात पाहून घे रूप
तुझ्या कानांच्या पाळीत तारे मी खोवीन

कालच्या सभेत गायलेले मी गीत
ज्यात तुझ्या माझ्या आशांचे खजिने होते
त्या ओळीही ओठांवर धोळवून ठेव
ज्यात तुझ्या माझ्या सुखाचे छबिने होते

आणखी एक काम करावे तू लगेच
फाटक्या कोटासही टाके घालून ठेव
फुले हुंगीतच जाऊ दोघेही गर्दीतून
तुझी रेशमासम बोटें दंडात ठेव

याच वस्तीतून आपले सुख येईल
तोवर तुला मला जागलेच पाहिजे
दारावर येतील सोनेरी मनोरथ
तोवर प्रिये, वाट पाहिलीच पाहिजे.

दोन दिवस

दोन दिवस वाट पाहण्यात गेले; दोन दुःखात गेले
हिशोब करतो आहे किती राहिलेत डोईवर उन्हाळे
शेकडो वेळा चंद्र आला, तारे फुलले, रात्र धुंद झाली
भाकरीचा चंद्र शोधण्यातच जिंदगी बरबाद झाली
हे हात माझे सर्वस्व; दारिद्र्याकडे गहाणच राहिले
कधी माना उंचावलेले, कधी कलम झालेले पाहिले
हरघडी अश्रू वाळविले नाहीत; पण असेही क्षण आले
तेव्हा अश्रूच मित्र होऊन साहाय्यास धावून आले
दुनियेचा विचार हरघडी केला अगा जगमय झालो
दुःख पेलावे कसे, पुन्हा जगावे कसे, याच शाळेत शिकलो
झोतभट्टीत शेकावे पोलाद तसे आयुष्य छान शेकले
दोन दिवस वाट पाहण्यात गेले, दोन दुःखात गेले.

माझे विद्यापीठ

ना घर होते, ना गणगोत, चालेन तेवढी पायाखालची जमीन होती
दुकानांचे ओडोसे होते, मोफत नगरपालिकेची फुटपाथ खुलीच होती.

अशा देण्यात आलेल्या उठवळ आयुष्याची ऊठबस करता करता...
टोपलीखाली माझ्यासह जग झाकीत दररोज अंधार येत जात होता.

मोजलेत सर्व खांब ह्या रस्त्यांचे, वाचली पाट्यांवरची बाराखडी
व्यवहाराच्या वजाबाकीत पाहिलेत; हातचे राखून किती मारलेले गडी.

हे जातीजातीत वाटलेले वाडे, वस्त्या, दारावरचे तांबडे नंबर दिवे
सायंकाळी मध्यभागी असलेल्या चिडियाघराभोवती घोटाळणारे गोंगाटाचे थवे.

अशा तांबलेल्या, भाकरीसाठी करपलेल्या, उदास वांदेवाडीच्या वस्तीत
टांगे येत होते, घोडे लोळण घेत होते, उभा होतो नालीचा खोका सांभाळीत.

“ले, पकड रस्सी-हां-खेच, डरता है ? क्या बम्मनका बेटा है रे तू साले
मजदूर है अपन; पकड घोडे को; हां; यह, वाह रे मेरे छोटे नालवाले.”

याकुब नालबंदवाला हसे, गडगडे. पत्रीवाला घोडा धूळ झटकीत उभा होई
“अपनेको कालाकांडी. तेरेको जलेबी खा.” म्हणत दुसरा अश्व लोळवला जाई.

याकुब मेला दंग्यात, नव्हते नाते; तरीही माझ्या डोळ्यांचे पाणी खळले नाही
उचलले प्रेत तेव्हा ‘मिलाद-कलमा’च्या गजरात मिसळल्याशिवाय राहिलो नाही.

त्याच दिवशी मनाच्या एका कोऱ्या पानावर लिहिले, “हे नारायणा,
अशा नंग्यांच्या दुनियेत चालायची वाट; लक्षात ठेव सगळ्या खाणाखुणा.”

भेटला हरेक रंगात माणूस, पिता, मित्र कधी नागवणारा होऊन
रटरटत्या उन्हाच्या डांबरी तव्यावर घेतलेत पायाचे तळवे होरपळवून.

तरी कोण जाणे ! माणसाइतका समर्थ सृजनात्मा मला भेटलाच नाही
आयुष्य-पोथीची उलटली सदतीस पाने; वाटते, अजून काही पाहिलेच नाही,

नाही सापडला खरा माणूस; मीही तरी मला अजून कुठे पुरता सापडलो ?
सदतीस जिने चढून उतरताना, मीही नाही का कैकदा गोंधळून झापडलो ?

आयुष्य दिसायला पुस्तकाच्या कव्हरासारखे गोंडस, गुटगुटीत, बाळसेदार.
आत : खाटकाने हारीने मांडावीत सोललेली धडे, असे ओळीवर टांगलेले उच्चार

जीवनाचा अर्थ दरेक सांगित मिटवीत जातो स्वतःला स्वतःच्याच कोषात
पेन्शनरासारखा स्मृती उजाळीत उगीचच हिंडतो कधी वाळूत कधी रामबागेत

हे सगळे पाहून आजही वाटते; “हे नारायणा, आपण कसे हेलकावतच राहिलो.”
चुकचुकतो कधी जीव; वाटते, ह्या युगाच्या हातून नाहकच मारले गेलो.

थोडासा रक्ताला हुकूम करायचा होता, का आवरला म्यानावरचा हात,
का नाही घेतले झोकवून स्वतःला, जसे झोकतो फायरमन फावडे इंजिनात.

विचार करतो गतगोष्टींचा, काजळी कुरतडीत जणू जळत राहावा दिवा एक
उद्ध्वस्त नगरात काहीसे हरवलेले शोधीत हिंडावा परतलेला सैनिक.

किती वाचलेत चेहेरे, किती अक्षरांचा अर्थ उतरला मनात

इथे सत्य एक अनुभव, बाकी हजार ग्रंथराज कोलमडून कोसळतात.

खूप सोयरीक करतो आता ग्रंथांची; वाटते तेही आपणासारखेच बाटगे निघाले
हवे होते थोडे परिचारिकेसम, कामगारासम निर्मितिक्षम. पण दुबळेच निघाले.

जगताना फक्त थोड्याशाच शब्दांवर निभावते; मरताना तेही बापडे दडतील
स्ट्रेचर धरून पोशाखी शब्द रूढ्या मनाने आमची तिरडी उचलतील.

वाढले म्हणतात पृथ्वीचे वय, संस्कृतीचेही; फक्त वयेच वाढत गेली सर्वांची
छान झाले; आम्हीही वाढतो आहोत नकाशावर. गफलत खपवीत जुळान्यांची.

ह्या कथा : कढ आलेल्या भाताने अलगद झाकण उचलावे तशा उचलतात
रात्रभर उबळणाऱ्या अस्थम्यासारख्या अख्खा जीव हलक करून सोडतात.

कळले नाही : तेव्हा याकुब का मेला ? का मणामणाच्या खोड्यात आफ्रिकन कोंडला ?
का चंद्राच्या पुढ्यातला एकुलता पोर युद्धाच्या गिडाधाने अल्लद उचलला ?

चंद्रा नायकीण; शेजारीण, केसांत कापसाचे पुंजके माळून घराकडे परतणारी
पंखे काढलेल्या केसांवरून कापसाखळीची सोनसरी झुलपावरून झुलणारी

अनपढ. रोजच विकत घेई पेपर, रोजच कंदिलाच्या उजेडात वाचायची सक्ती होई
“खडे आसा रे माझो झील; ह्या मेरेर का त्या रे,” भक्तिभावाने विचारीत जाई.

कितीतरी नकाशांचे कपटे कापून ठेवले होते तिने; जगाचा भूगोल होता जवळ
भिरभिरायची स्टेशनांच्या फलाटावरून, बराकीवरून, मलाच कुशीत ओढी जवळ.

मेली ती; अश्रूंचे दगड झालेत. चटके शांतवून कोडगे झाले आहे मन
बसतो त्यांच्या पायरीवर जाऊन, जसे ऊन. उठताना उठवत नाही नाती तोडून.

निळ्या छताखाली नांगरून ठेवल्या होत्या साहेबांच्या बोटी
दुखत होत्या खलाशांच्या माल चढवून, उतरून पाठी

वरून शिव्यांचा कचकोल उडे, “सुव्वर, इंडियन, काले कुत्ते.”
हसता हसता रंद होत गोऱ्या मडमांच्या तोंडाचे खलबत्ते

आफ्रिकी चाचा चिडे, थुंके, म्हणे, “काम नही करेगा”
चिलमीवर काडी पेटवीत मी विचारी, “चाचा, पेट कैसा भरेगा?”

धुसफुसे तो पोटऱ्या ताठ होत, भराभरा भरी रेलच्या वाघिणी
एक दिवस काय झाले, त्याच्या डोळ्यांत पेटले विद्रोहाचे पाणी

टरकावले घामेजले खमीस, त्याचा क्रेनवर बावटा फडफडला
अडकवून तिथेच देह माझा गुरू पहिले वाक्य बोलला,

“हमारा खून झिंदाबाद!” वाटले, चाचाने उलथलाच पृथ्वीगोल
खळाळल्या नसानसांत लाटा, कानांनी झेलले उत्थानाचे बोल

अडकवून साखळदंडात सिंह सोजिरांनी बोटीवर चढवला
“बेटा!” गदगदला कंठ. एक अश्रू खमीसावर तुटून पडला

कुठे असेल माझा गुरू, कोणत्या खंदकात, का ? बंडवाला बंदीशाळेत
अजून आठवतो आफ्रिकन चाचाचा पाठीवरून फिरलेला हात

आता आलोच आहे जगात, वावरतो आहे ह्या उघड्यानागड्या वास्तवात
जगायलाच हवे; आपलेसे करायलाच हवे; कधी दोन घेत; कधी दोन देत.

तुझे गरम ओठ : ओठावर टेकलेस तेव्हा,
तेव्हाही रात्र अशीच होती; घुमी.
पलीकडे खडखडणारे कारखाने
खोल्याखोल्यांतून अंथरले बिछाने
मुल्लाचा अखेरचा अल्लासाठी गजर
काटे ओलांडीत चालले प्रहर
भावंडांसह कोनाडा जवळ केला आईने
धुमसत, बिछान्यासह फुटपाथ गाठली बापाने.

तुझे गरम ओठ : खडीसाखर होत गेले तेव्हा,
तेव्हाही रात्र अशीच होती ओढाळ.
खपत होतो घरासाठीच...
विसावत होतो शीण तुझ्या काठावर
तुझ्या खांद्यावर—
तटतटलीस उरी पोटी
तनु मोहरली गोमटी
एक कौतुक धडपडत आले; घर भरले.
हादरली चाळ टाळानी, खेळेवाल्यांनी.
वाकलीस खणानारळांनी.

तुझे गरम ओठ : अधिकच पेटत गेले तेव्हा,
तेव्हाही अशीच एक रात्र आली नकार घेऊन
पंखांखाली बसलीस चार पिले ठेवून
कोनाडा हळहळला — कळवळला.
'नारायणा' — गदगदला.

'शिंक्यावरची भाकर घे' — पुटपुटला.
'उद्यापासून तिलाही काम बघ बाबा.'
गांगरलो, भोवंडून स्थीर झालो.

तिच्या ओठावर ओठ टेकवून
बिछान्यासह बाहेर पडलो. त्या
रात्री,
तिचे ओठ अधिकच रसाळ वाटले.
अधिकच...

नेहरू गेले त्या वेळची गोष्ट

पाठी शेकवीत बसलेली घरे कलकलली
शहर कसे करडे होत गेले
नंतर अंजिरी
पुढे... काळोखाने माणिक गिळले.

दगडी गाऊन घातलेले कागखाने
चिरूट शिलगावीत
विचारांत बुडाले.
नंतर...
ओलेच खमीस खांद्यावर टाकून
खुराड्याकडे वळले.

‘क्या हुआ ए सुंदरे...!’
- ‘आज लोबन मत जला!’... नेहरू गये !!
‘सच; तो चलो आज छुट्टी!..’
शीण पेलणारे जग खाटेवर कलले.

मी उदास खिन्न होऊन चाललो
रस्ते कसे भयाण वाटले
कागदी खोळीत उजेड घेऊन चाललेला हातगाडीवाला.
मी विचारले,
‘हा प्रकाश आता कशाला नेतो आहेस!’
‘वा राव;
पुढे काळोख दात विचकीत असेल!’
नेहरू गेले त्या वेळची गोष्ट!

एक आम्ही असे निघालो

दर वळणावर आम्ही नवे मुक्काम करीत गेलो
एकाच जागी स्थिरावणे आम्हांला जमलेच नाही.

जोडलेले घर सोडताना ताकमेढ हळहळली
आम्हीही पाणावलो; उंबऱ्यात अडखळलो नाही.

स्वतःलाच शोधण्यात अर्धी उमर हरवून गेलो
स्वतःकडून लाखदा वळलो; तरीही आढळलो नाही.

असे आम्ही पुरे भणंग, झांजरवेळी वळताना...
बसावेसे वाटले, बसलो; उठताच, बसलो नाही.

प्रत्येक रात्र आत्म्याशी चर्चा करण्यात घालविली
एक आम्हीच असे निघालो; बेइमान झालो नाही.

हुजरे

शहर तापते तेव्हा समर्थ शब्द शेकवला जातो
ओठाओठावर ओवला जातो
पुढच्या पिढ्यांचा उच्चार होतो;
गोंडा घोळणारे शब्द पुन्हा त्याचे हुजरे होतात
दारावर पाट्या लावून शास्त्रे सांगतात
त्याची वाट विचारीत येणाराला अडवतात—

असे साय पांघरलेले शब्द
दररोज मला भेटतात
ग्रंथाग्रंथातून.....

कधी विचार असे येतात,
जसे थकून यावेत तिसऱ्या पाळीचे कामगार घरात
कुदळ घालून रस्ता खोदणारे शब्द
चिंब भिजून निथळत सावलीत दमून बसतात
अशा वेळी मला तुझे भारलेले हात हवेत.

कधी विचार असे वागतात,
मळणीच्या खुंटाभोवती रवंथ करीत संथ फिरतात
मध्यरात्रीस चिमणीच्या उजेडात
जीवनाचा अर्थ शोधीत कार्यकर्ते भांडत बसतात
अशा वेळी सावरणारे तुझे मला हात हवेत.

कधी विचार असे होतात,
क्षितिज तोलीत, पंख आवरून कारखान्यावर कबुतरे बसतात
भूगर्भातील खोल धुवांधार काळोखात
घट्टेवाले ! कंदील धरून कोलारच्या खाणी रापतात
अशा वेळी तुझे मला छत्ररूपी हात हवेत.

—खाली....

खिडक्यांतून विटका प्रकाश, त्याखाली...

आवरतो टांगेवाला. उतरे

अलबेला, छेलछबेला

खुडबुडती खोकी क्षणभर

उडती स्वर—

‘आयी मिलनकी बेला.’

‘चंद्रे ! पाणी घे लवकर—

दिल लगाके प्यार कर,

सर्ग नजदीक कर,

छोकरे!...

चुडीयाँ.. पाजामे लखनौके

चाय गरम

चल ला पैसे बदमाश

क्या करता है रे धरम

‘आगबोटवाला आला वर

इंदे ! पाणी घे लवकर—

किती दिसांनी आला इंदीचा राजा

आहो रे, राजा!...

ढोलमढोल; बेंडबाजा !

करीत असल दुसऱ्या खिडकीचा पडदा वर

चल रे सैंया उधर..’

नवाच दिसतो रे तू पोपट माझा

मी राणी आणि तू माझा बाजा

परत कधी येणार तू प्राणप्रिया रे

छुपके छुपके, कन्हैया बाँके,

चिमणे ! पाणी घे लवकर... !

स्वतःलाच रचीत गेलो

आकाशाच्या मुद्रेवर अवलंबून राहिलो नाही
उगीच कुणाला सलाम ठोकणे जमलेच नाही

पैगंबर खूप भेटलेत; हेही काही खोटे नाही
स्वतःलाही उगीचच हात जोडताना पाहिले नाही

वावरलो हरेकांत, हरेकांना दिसू आलोच नाही
आम्ही असे कसे ? असा प्रश्न स्वतःलाही केला नाही

कळप करून ब्रह्मांडात हंबरत हिंडलो नाही
स्वतःलाच रचीत गेलो; ही सवय गेलीच नाही.

गाणे

—छानसे घरकुल नांदते गुलमोहोराखाली
केवळ कांकणे किणकिणली असती.
रोजच आला असता चंद्र खिडकीत
नक्षत्रांपलीकडची एक दुनिया असती.

भरल्या पोटाने अगा पाहातो जर चंद्र
आम्हीही कुणाची याद केली असती.

बरं का रे पोरा !

बाप सांगतच होता...

ऐकत होतो आम्ही सर्वजण; घरातील

चाळीतील; उद्याच्या जगातील !

चाळीसमोरच्या खाचरातील पाणी नहात होते प्रकाशपुरात.

“हां-तर पुढे होतो मी समुद्र घेऊन माणसांचा

बरं का रे पोरा; पुढे निघालो,

चाळीकडून वळलो; तेव्हा उभी होती दारात

उगीचच मोहरलो मनात

चाळकरी कुजबुजले आपसांत...

‘तो बघा आत्म्याचा बापूस- फुडारी’

बरं का रे पोरा—

“वाढत गेलो— महासागर झालो.

आकाशाला; रूपलो

बरं का रे पोरा, कळसांना खुपलो.

तारा आल्या इंग्लंडातून

गेले म्हणतात तेव्हा राणीचे कळस कलंडून

एक रक्त ओघळ लवलवत गेला अंधारावरून

करकचुन आवळावे पोते; अशा गाडीतून

आम्ही कैकजण—

पुन्हा आपल्याच चाळीच्या दारावरून...

बरं का रे पोरा...

निजला होतास आईच्या कडेवर पदर पांघरून

मीही हात हलवला तेव्हा तिचा नूर..

ह्या मे दिनाच्या आठवणीने येतो उर भरून—

बरं का रे पोरा !...

बरं का रे पोरा !!...

असा कसा दगड झालो..

असा कसा दगड झालो...

बाप असून काळ वाटलो त्यांना,

कशी चिडीचीप होऊन समोर

थरथरली पंखांत

हात जोडीत; टिपे गाळीत

‘नाही...नाही’चा पुकारा करीत

असा कसा दगड झालो

पिशाच्च झालो

तडाखे हाणीतच राहिलो

कळवळली... किंचाळली... धप्पकन्...

तेव्हाच थांबलो.

असा कठोर झालो.

असा कसा दगड झालो...

दगड झाले डोळे

विसरलो पोटचे गोळे.

‘पोरं पोसता येत नाहीत तर बाप कशाला झालात?’

शब्द कोसळले.

माझ्याकडेच दया मागणारे माझेच चिमुकले हात

भाविक भोळे!

असा कसा दगड झालो!

दगडच झालो!

मुंबई

पटकूर खांद्यावर टाकून, सह्याद्री घाट उतरून
माझा बाप तुझ्या दारावर उभा राहिला श्रम घेऊन
केव्हा येई केव्हा निघून जाई, ठाऊक जन्मदात्रीला
पोक आलेल्या म्हाताऱ्या घरात एका रात्री माझा जन्म झाला
पगाराच्या दिवशी पिसाट होऊन आदळत घुसायचा घरात
आई भीतीने अंग चोरून उभी राह्यची बिचारी कोपऱ्यात
मला जवळ घेई, उंच झोकी, झिंजोट्या पिंजारून हसे
केव्हा तरी माझ्याही गालावर पाच बोटांचे उमटत ठसे
आम्हांवर भारी लोभ; एक दिवसही केला नाही खाडा
हे नगरी ! तुझ्या सेवेत चुकला नाही तिसाचा पाढा.
कळू आले तेव्हापासून डबा घेऊन साऱ्यावर गेलो
घडवतो लोहार हातोड्याला तसाच घडवला गेलो
शिकलो तार कशी लावावी बाबीण कशी भरावी धोट्यात
वेळ आलीच तर हक्कासाठी केव्हा करावी आऱ्या खात्यात
इथेच; या सागरीतीरी झुंजतच त्यानेही देह ठेवला
त्याऱ्याच साऱ्यावर दमेकरी मुकादमाने मला नेमला.
उनाड पोराने कलंडावी दौत तसा हा निळा सागर
आठवून तेव्हाच्या स्मृती माझ्यातील ढसढसतो पोर
तुकतुकीत काळ्या पोटीचे स्नायू उतरीत होते माल
फळीवर पडणाऱ्या पावलांचा पाण्यातच ऐकत होतो ताल
ऐकून अजान; फणसासारखे अंगावर फुटत काटे
भिती वाटे मुल्लाची, फकीराची, पळे आठवुन घरचे रपाटे
तोच मी, तेच आम्ही, ह्या तुझ्या वास्तुशिल्पाचे शिल्पकार
तुझ्या सौंदर्यात हे नगरी ! दिसोंदीस घालीत असतो भर

नरकासम चाळीत राहूनच स्वच्छ करतो तुझे रस्ते
उठवले जातो कधी, दंडुकेवाले जसे उठवतात फिरस्ते

पुन्हा उचलतो संसार थाटतो दुजा बाजूच्या खाचरात
जगत आहोत ह्या संस्कृतीच्या सडत आलेल्या वारशात

असे आम्ही लक्षावधी नारीनर दिवस असेतो वावरतो
राबता, खपता आयुष्य मेणबत्तीसम विझवुन घेतो.

हिंडतो तुझ्या हाटांतून, गल्लींतून, चौकाचौकांतून
नागरिक म्हणून, संसारी बनून, कधी बेकार गणून

ह्या वाटा प्रकाश माळून चंद्रास्तापर्यंत मांडतात उत्सव
दुतर्फा ह्यांच्या काठांवर उभे तुझ्या दोन्ही जगांचे वैभव

हे चाललेले माणसांचे जथे; कोणीकडून कोणीकडे ?
मी त्यांतील एक मुशाफिर; वाट कोणीकडून कोणीकडे ?

दोनच ठाऊक वाटा; त्यांतील एक कारखान्याची वाट
दुजी, 'आवळा रे तिरडी ! म्हणा उडाला पंछी अनंतात !'

ह्या क्षणी मनाच्या धर्मशाळेत जमलेत सोबतीचे प्रवाशी
लिही आम्हांवर म्हणत रांग लावून उभे हृदयाच्या दाराशी

मित्रहो ! तुम्हीच मुंबईच्या घडणीतील अमृतअक्षर
माझ्यावर, ह्या शहरावर तुमचेच हरघडी संस्कार

कसे तुम्ही; काय वर्णू थोरवी ! तुम्ही पोलाद, तुम्ही अलवार
फुले टपकन पडताच; जखमा होतात हृदयावर

ही माणसे एकलेपणात सोबत करून धीर देतात
जसे तुझ्या किनाऱ्यावरचे दिवे ताऱ्यांसोबत मिणमिणतात.

सणासुदीत फिरवतो मुलांना खांद्यावर गर्दीच्या सोहळ्यात
ताटव्यांनी फुलतो राजपथ माझीही कृष्णफुले खिदळतात

उडवीत फुगे नकळत येऊन फिरे माझेही बालपण
पुढे पिता चाले... आई मागून धावे ठेचाळत गर्दीतून

गालातच हसतो मी; तितक्यातच मुले सवाल करतात
'बाबा— ह्या दगडाच्या भिंती पोलीस इथे पहारे काहो देतात ?'

ऐकून सवाल पेटतो मी, छातीवर कोसळती सहस्र घण
गळा भरून येतो. वाटते आताच अणूसम फुटेल प्राण

सावध चालती पाय; जसे वाघुट आठवून चालावेत भोई
मुका होतो मी, सांभाळून आणतो घरी माझ्या आयुष्याची कमाई
त्या रात्री पापण्या मिटत नाहीत. काळोख कोरीत जीव जळत राहतो
चुलाण्यात फटफटावे लाकूड तसा आत्मा चरफडू लागतो.

झिजला चंदनासम बाप; मीही तसाच, अन् हे माझे कळे ?
अशाच त्यांनाही उदास रात्री, सोबतीस काळोखाचे गार वेटोळे

ओसंडु पहातो आहे हृदयघट; सांग कुठे करू रिता
घडवुन गेला माझा बाप तुजसम स्फूर्तिशाली कविता.

जर तुम्हांला

जर तुम्हांला छावणीत आढळलो नाही
खुशाल समजा,
अश्वशाळेतले सात घोडे उडाले असतील
शिकलगारखान्यात सात तलवारी कमी भरतील.

खुशाल समजा,
नगरखान्यावर पडघम झडत असेल
अर्थे अंधाराने अडवलेले बिंब वर सरकत असेल.
खुशाल समजेन,
मजमागून, अजस्र लाटा धडकाव्यात तशा—
अक्षौहिणी आपली सेना धूळ उडवीत असेल.
त्याहीमागे—
कोंडवाड्यात कोंडलेला आपला सोनेरी देश
पानाफुलांनी ही पालखी सजवीत असेल.
खळखळत फुटत राहिल हास्य झुंडीचे
नुकतीच सर झडावी अशा आपलेपणाचे
—आणि नगराभोवती लक्ष कबुतरांचा थवा घुमत असेल.

जर तुम्हांला छावणीत आढळलो नाही
खुशाल समजा,
आपल्या अस्तित्वासाठी सर्व वाटा रोखून धरल्या असतील
एके दिवशी कफन बांधून खड्गपाती सरकत असतील.

धीर

थांब ! पहाट झाली नाही
दिवे मालवून कसे चालेल ?
तू थकला असशील तर
माझी देहवात पेटवून ठेव
धूसर धुक्यातील जगात
हातांत हात घेतले आपण
तू म्हणालास गोंधळेन तेव्हा,
तुझा हात हृदयावर ठेव !

असा, समीप ये, आणि—
सगळे, सगळे सांगून टाक
माझ्या हृदयाजवळ केसांची
झुलपे झुलवीत ठेव
बुडत्या गलबतासम
हतबल; उदासू नकोस,
किनाऱ्यावर उतरतात ओझी
तसा शीण उतरून ठेव !

असेच एकमेकां सावरीत
जगायचे आहे जगात
जेव्हा मी तडफडेन;
माझा आत्मा तुझ्या कुडीत ठेव !

काही ओळी

अजून भरहाटी खाटीक
घेऊन फिरती रणगाडे
संगिनीच्या छायेखाली मज
सांगतात गावया पवाडे
रसवंती तयांना विकेन
तर मी गुन्हेगार ठरेन.

बेतून दिलेले आयुष्य

बेतून दिलेले आयुष्य; जन्मलो तेव्हा-
प्रकाशही तसाच बेतलेला
बेतलेलेच बोलणे बोललो. कुरकुरत
बेतलेल्याच रस्त्याने चाललो; परतलो
बेतल्या खोलीत; बेतलेलेच जगलो
म्हणतात! बेतलेल्याच रस्त्याने गेलात तर
स्वर्ग मिळेल. बेतलेल्याच चार खांबांत
थू :

तेव्हा एक कर !

जेव्हा मी या अस्तित्वाच्या पोकळीत नसेन
तेव्हा एक कर,
तू निःशंक मनाने डोळे पूस
ठीकच आहे, चार दिवस धपापेल जीव गदगदेल !
उतू जाणारे हुंदके आवर
कढ आवर, नवे हिरवे चुडे भर
उगीचच चिरवेदनेच्या नादी लागू नको !
खुशाल; खुशाल तुला आवडेल असे एक नवे घर कर
मला स्मरून कर,
हवे तर; मला विस्मरून कर !

कठीण होत आहे

दररोज स्वतःला धीर देत जगणे; कठीण होत आहे
किती आवरावे आपणच आपणाला; कठीण होत आहे
भोकांड पसरणाऱ्या मनास थोपटीत झोपवून येतो
भुसा भरलेले भोट दिसूनही; थांबणे; कठीण होत आहे.
तडजोडीत जगावे. जगतो : दररोज कठीण होत आहे
आपले अस्तित्व असूनही नाकारणे; कठीण होत आहे
समजून समजावतो, समजावूनही नच मानलो
कोठारात काडी न पडेल, हमी देणे; कठीण होत आहे.

सावध

शब्दांनो ! सावध असा; सक्त पहारे बसलेत
तुम्ही दिलेत चंद्र त्यांच्या डोळ्यांत खुपलेत
सावध हे आशया ! सावध माझ्या बाप्पा !
तू दिल्या सत्याने उजेड त्यांचे कलथलेत.

सावध माझ्या हृदया ! भगण युगांचा तू
ऐकतो की, त्यांनी साखळदंड शोधलेत
सावध माझ्या सखये ! सावध चिमण्या पिलांनो
फाटके नेसून तुम्ही मधुघट जोपासलेत.

पावसाळा

तुझा उन्मत्त गडगडाट
हाकवित आणतोस किरमिजी, राखी रंगाचे
गुबगुबीत कळप
ओढताना आसूड कडाडतोस
उगारतोस गिलोटीन विजेचे,
दुभंगतात तेही, खालचे रस्ते
रोंरावत धावतो पूर गटारावरून, तुंबतात
घरे, रस्ते, फुगतो समुद्र.
वर येतो सगळा दबलेला गाळ
आणि माझ्या डोळ्यांत पेटतो जाळ
आता ह्या वाटेवरून
दोन पोरांना धरून
ती कशी जाईल ?

कर्जपुत्र

...पुढे काढले लगीन अमुचे बा बापानेच
ताशे, वाजंत्री वाजली मिरवलो कर्जातच
छान बाहुली शेजारी काळे हुरूपले खांदे
दोघे निस्तरा निस्तरा, झाले जगण्याचे वांदे
थोडे अल्याड-पल्याड, इथे रात्र तिथे दिवा
कधी उसवा अंधार; केव्हा उजेडच शिवा
एका पुण्यरात्री आलो एका बेडक्यात मेलो
वर्गणीच्या ताटीवरच गुंडाळून गेलो
पुढे आक्रोशती टाळ मागे आम्ही कर्जपुत्र
पुरे पुरून उरले कर्ज देते पुण्यवंत

कळो आले तेराव्यात पिंडा शिवला न काक...

ऊठ

जीवनापासून पळून जावे तर जावे कुठे ?
आकाशीच्या बापाशी पहिल्यापासून वैर होते.
एकट्यानेच गज तोडून उडावे; एवढे बळ कुठे ?
अवघ्या वाटांवर ठायी ठायी पहारे होते.

बोंब मारून बोलवावा असा स्वर्ग आहेच कुठे ?
ज्यासाठी आमचे आतडे तिळतिळ तुटत होते.
ऊठ ! तेवढी ती कोपऱ्यातली तलवार शोधून ठेव
एके काळी तिच्यावर मी माझे नशीब घासले होते.

विश्वास ठेव

इतका वाईट नाही मी; जितका तू आज समजतेस
दाहक नव्हते ऊन जितके तू आज समजतेस

तडजोड केली नाही जीवनाशी; हे असे दिवस आले
आयुष्यभर स्वागतास पेटते निखारेच सामोरे आले

हारलो कैकदा झुंजीत; तूच पदराचे शीड उभारलेस
हताश होऊन गोठलो; तूच पाठीवर हात ठेवलेस.

कसे जगलो आपण, किती सांगू, किती करून देऊ याद
पळे युगासम भासली; नाही बोलवत. नको ती मोजदाद.

अशी उदास, आकुल, डोळ्यांत जहर साठवीत पाहू नको
आधीच शरमिंदा झालो आहे; अधिक शरमिंदा करू नको

आयुष्य घुणेत सरणार नाही; हवीच तर घृणाही ठेव
ज्या खडकावर घुसळलीस मान त्या माणसावर विश्वास
ठेव.

विझता विझता स्वतःला

झूट बोलून आयुष्य कुणालाही सजवता येते
अशी आमंत्रणे आम्हालाही आली; नाहीच असे नाही.

असे किती हंगाम शीळ घालीत गेले घरावरून
शब्दांनी डोळे उचलून पाहिलेच नाही, असेही नाही.

शास्त्र्याने दडवावा अर्थ आम्ही फक्त टाळच कुटावे
आयुष्याचा अनुवादच करा सांगणारे खूप; नाहीत असे नाही.

असे इमान विकत घेणारी दुकाने पाड्यापाड्यावर
डोकी गहाण टाकणारे महाभाग नाहीत असेही नाही.

अशा बेइमान उजेडात एक वात जपून नेताना
विझता विझता स्वतःला सावरलेच नाही, असेही नाही

माझे शब्द

माझे शब्द तुम्हाला आमची कथा सांगतील
याच सोहळ्यासाठी दोन अश्रू जपून ठेवलेत.

मिरवीत याल खांद्यावर महाद्वारातून
केव्हाचे गळ्यांखाली घोष लपवून ठेवलेत.

विचाराल कुठे आहे तो पहाट शोधणारा
म्हणून गीतांत ओळखीचे सूर ठेवलेत.

फुलारेल माझी कविता, वेडावेल, नाचेल
तिलाही जीवनाचे अर्थ शिकवून ठेवलेत.

खळ्यांतून, मळ्यांतून; ताऱ्यावाऱ्यांतून याल
कुठूनही यावे; रस्ते मोकळेच ठेवलेत.

शांत दिसले जरी शहर, गाव, माझा देश,
मुठी वळलेले हात घराघरांत ठेवलेत.

पोस्टर

चार घरांतील चौघेजण आम्ही
निघतो जेव्हा...
म्हातारा काळोख खुरडत येतो तेव्हा...

‘हणम्या रे ही शिडी घे,
मी खळ लावतो
डकव वाचले जाईल अशा ठिकाणी.
शिंदेची बायको खळ चांगली करते
पण बाप खवीस.
आणि इसल्याची माँ रे!
बडी कडक बाई
नजर बचाके भागा...
कुत्तेपर पैर पडा...तो साला और बॉब!

त्या खिडकीपाशी नको रे डकवू
कायकु रे
उसकी मैना रहती है ना उधर
सबकी नजर लगेगी तो वांदा...
देख बे इसल्या !
डकवू का रे ह्या डगल्यावर
शू SS....शोर मत कर
तो म्हातारा आला एकेक लावीत अक्षर
बुद्धा बडा खडूस है!’

घरातील चौघेजण आणि परतलो जेव्हा...
कुरकुर करते खांद्यांवरची कावड
झाडांची पानेही करती बडवड

‘इसल्या रे, कल मीटिंग चलेगी उधर

मरने दो ! अपने को साली आती है अब झोप.
मग मर लेका ह्या शिडीवर
उचलून तिघेही नेऊ कब्रिस्तानपर'

'देखरे शिंदे, उपर में चांद का टुकडा
गालीब की गजल सताती है
“बेकार जिंदगी ने इसल्या करा निकम्मा कर दिया
वर्ना इसल्या भी आदमी था, इश्क के काम आता”
चूप बे इसल्या...खाली पकपक....

'हणम्या रे एक काम करू या.

—अपना विरोध.

वर्गनी जमवू या.

—अपना विरोध.

इसल्याची शादी बनवू या...

तो फुल सपोर्ट.

अपने भी घर एक नन्ही दुल्हन आयेगी
शहनाई बजेगी.'

'ही दुनिया किती पुढे गेली रे,

थोडीसी नाक के आगे

पीछे बुढवा की गजर म्हणून म्हणतो इसल्या

बुड्यासाठी चष्मा घेऊ लवकर

आयडिया !'

जाहीरनामा

आजच्या नावाने आणि
आजच्या दुःखांच्या नावाने
संथपणे प्रकाशात येत असलेला भू-भाग त्याच्या नावाने

आजच्या सृजनशील गरजेच्या
प्रतीक्षेतील प्रत्येक क्षणाच्या
औषध मागणाऱ्या व्यथांच्या
गोळी लागेल म्हणून धपापून उडणाऱ्या मनामनांतील
कबुतरांच्या नावाने

टेकला असेल जिथे दिवस
खुले होत असतील नगरांचे बंद दरवाजे
धूत असेल पाऊस डेकसारखे एखादे शहर
घातलीही असेल एखाद्या खेड्यावर बर्फाने चादर
मेणबत्तीच्या मंद उजेडात सांगत असेल म्हातारा फादर
“तो जन्मला आणि एक तेजःपुंज तारा स्थिरावला
गौळीवाड्यावर”

उत्तर ध्रुवावरून सरकणारी हिमलाट
पॅरिसचा बाजार गरम असेल
पेंग्विनच्या झुंडीकडे पाहात, काप्रीत
एखादी वक्षावर टेकलीही असेल
टेम्स धपापत उतरत असेल अटलांटिकमध्ये
हॅम्लेट बावरला असेल
हिंदुस्थानच्या दिशेने एखादा टपोर काळाभोर ढग
संथपणे सरकत असेल.

खुंटीवरची स्वप्ने टांगून मान मोडून काम करणाऱ्या वास्तवाच्या
पोलाद वितळवून मनासारखा आकार देणाऱ्या झोतभट्ट्यांच्या चहाच्या
मळ्यातील पत्ती खुडून शिणलेल्या दळदार बोटांच्या

भार पेलून मोकळी होऊ पाहणाऱ्या 'गर्भवती' कवितेच्या नावाने
गर्भार गतीच्या नावाने.

पणतीच्या मिणमिणत्या प्रकाशात आपणच आपली ज्याने
कापली होती नाळ
दोस्तहो ! त्या, ह्या शतकाची आता सुरू होत आहे संध्याकाळ.

टकटक करतो आहे नवा इसवी सन दारावर
लवकरच हेही सुरू करील आपली आवरा-आवर
थाटील बिन्हाड इतिहासाच्या पुढील पानावर
हक्क सांगेल मागील कर्तृत्वावर
—शे-सतरात, सदतीसांत, सत्तेचाळीसांत.
शिकवील शिक्षक अंक मांडून फळ्यावर
फार तर; छडी टेकवून नकाशातील एखाद्या रेषेवर..

पण कुणी सांगेल काय ? ह्या शतकात चंद्र महागला होता.
कलकत्त्याच्या रस्त्यावर घोडा होऊन माझा आत्मा बग्ली ओढत होता.
पण एवढे पुरे; आपणही आता धुरकटलेले चप्पे बदलून घ्यावेत
आपणही ह्या शतकात जन्मलो; आपलेही हिशेब चुकते करावेत.

किती वेळा आपण जमा झालोत मारवाड्याच्या पोथीत
कितीदा आयुष्य निघाले होते मोडीत
किती वेळा हाकारे गेले रान उठवीत
कितीदा घरघरली विमाने धाक दावीत
आपण फक्त लिप्या बदलीत राहिलो
सोयीनुसार दरवाजे बदलीत राहिलो
उडालेली कौले शाकारीत राहिलो
दोस्तहो ! ह्या शतकाची संध्याकाळ सुरू होत आहे.

सहजच उपडी होईल पृथ्वीची होडी अँटमच्या एका गोळ्यात
पापणी लवता लवता मिळून जाऊ खोल, खोल तळात
हिरोशिमाला नंतर फुले तरी आली—

आपणाला...

—तर संध्याकाळ सुरू झाली आहे.

मी एक अलिखित अस्तित्व घेऊन हिंडतो आहे.

थांबतो आहे; परंपरेच्या पाठ्या वाचून

इथे आपले कोणी नाही म्हणून

पुढे वळतो आहे

एक दिवा पेटवून दुसऱ्या दिव्याकडे

लपकन वळणारा हात मला दिसतो आहे

आधार तेवढाच आहे.

—संध्याकाळ सुरू होत आहे.

माझा दावा सुरू होत आहे

‘ईश्वरसाक्ष’ हे शब्द पेंढा भरून ठेवावे

स्वतःला स्मरून बोलत आहे.

संस्कृतीच्या दुकानातील तयार अंगरखे काढून

तुम्हाकडून न्याय हवा आहे

नागड्यानेच न्यायासनावर बसलो तर

तुम्हाला चालेल काय ?

आपला म्हणाल काय ?

मी पाहतो आहे.

माझ्या अस्तित्वाला फुटणारे पंख

पोलादी नसानसांतून वाजताहेत शंख

मी एक सत्य. पृथ्वी एक सत्य.

सर्वांसाठी आपण हेही एक सत्य.

काठी टेकवीत येणाऱ्या मृत्यूला

लगोरी टिचवावी तशी

पोरे लावताहेत पिटाळून.

धर्म : एक कुलंगे हिंडते गल्लीबोळातून.

रक्त माझे; ठिबकत ठिबकत पसरते
दोन्ही ध्रुवांच्या मध्यातून.

आणि दोस्तहो !

मी पाहतो आहे

एक क्षुब्ध नवागत गतीचे टोक धरून

लिहितो आहे;

हे शब्द हटवा....हे पुतळे...स्थितिस्थापक

हवा आहे मनासारखा नवा जाहीरनामा म्हणून.

नवा जाहीरनामा म्हणून.

ह्या मोसमात

तुझे एक शर्ट आहे माझ्याकडे;

जे तुला-मला यायचे.

बेकार असताना आपण

एकमेकांच्या उपयोगी पडायचे.

ठेवला आहे जुना कंदील; ज्याच्या—

प्रकाशात शब्द भेटीला यायचे.

एक सुबकसे आपलेपण

आयुष्य सुखवायचे.

काही पत्रे—आणि एक,

तुझ्या हस्तलिखिताची वही

पुढे मलाच अर्पण करणार होतास.

—असे कितीतरी किस्से.

त्यानंतर हिंदुस्थानच्या बाहेरून तुझे पत्र आले;

लिहिले होतेस : “आम्ही कसेबसे एकदाचे

युरोप गाठले,

“आता माद्रिदला चाललोय—

सगळीकडे हिंदुस्थानच वाटते आहे रे—

—तरी पण मी त्याला; आणि ते मला तुटले.”

—आता ह्या मोसमात तूही नाहीस....

तुझे पत्रही नाही....

फक्त....काही कविता आणि,

आपण आयुष्य वाचीत होतो तो एक कंदील....

संवाद

कबूल.....

आजच्याइतके आयुष्य काल कठोर नव्हते
आजच्याइतके पालखीचे भोई काल थकलेले नव्हते

नव्हतो आजच्याइतके आपण उदास,

इतका नव्हता अविश्वास...

तेव्हाही किनाऱ्यावर खिन्नपणे हिंडणारे आपणच होतो
झळा झेलुनही झळांचा लळा उरात वागवीत नव्हतो
तेव्हाही आयुष्याच्या उजाड माळावर वांझोटेच ढग होते
मात्र हजारात वावरल्यावर; आपलेपण आपले उरत नव्हते

कबूल !.....

तेव्हाही कुणालाही टाळीसाठी उगीचच टाळी देत नव्हतो
खांद्यावर कोट टाकून उद्याचे बेत ठरवूनच उठत होतो
तेव्हाही आयुष्य कठोर होते; तरीही आपलाच धाक होता
दोस्तहो ! उडणाऱ्या दरेक नाडीवर आपलाच हात होता

ते आपण, उदासीनतेतही नव्हतो उदास

होते सागे...सागे भकास...

ते उजेडाचे वारसदार, अंधारात असे कुढत नव्हते....

डेकवर

लॉस एंजेल्सकडे बोट निघाली तेव्हा,
सूर्य आंधोळत होता.

समुद्रपक्षी आले,
अंग स्वच्छ करून फडफडले आणि उडून गेले.
नंतर : इंजिनच्या घरघराटात बायबल वाचीत बसलो.
'येसूला सुळी देण्याच्या आदल्या रात्रीचा प्रसंग
भोजनाच्या तयारीत सारेच निःसंग...'

टर्नरकन बेल वाजली....
ऊठ ना भांचोद ! कॉल...

खुणेसाठी विझलेला सिगरेट ठेवून उठलो—
झाडू घेऊन डेकवर आलो.

तेव्हा मादाम : पूर्ण चंद्रबिंबाकडे तुम्ही पाहात होता...
कुठल्याशा खोल समुद्रात तुमचाही प्रवास चालू होता.
काळ्याशार पाण्यात किरणांच्या मासोळ्या
झिळमिळत होत्या...

'मादाम ! मी आलोय !'
'यू-यू ब्लॅकी-इडियट !!'
धाडकन केबिनचे दार करकरले
आतले अखखे काळे लॉस एंजेल्स हादरले.

पुन्हा चारच दिवसांनी मादाम
सूर्य पेंगुळत होता.
समुद्रपक्षी तुरे फुगवीत आले. म्हणालो,

‘लॉस एंजेल्सचा तिचा निरोप आणलात
का रे लबाडांनो !’

तोच—केबिनकडून हुंदका आला
ठ्यंहांचा स्वर माझ्यातल्या पियानोवर फडफडला.

‘दार उघडा मादाम !...दार,
तुम्हाला मूल झाले... ओहो...तुम्हाला मूल—
अमेरिकन जन्माला येतो आहे मादाम...
ओहो अमेरिका.... !

पण त्याचा बा...प...मादा—’
‘विएतनाममध्ये दफन झाला...’
माझा हात नकळत टोपीकडे गेला.

‘ही घे अमेरिका—’
करकरणाऱ्या दारावरून एक कोवळा
गोळा हातात आला.

‘यू ब्लॅकी...डर्टी !’
धाडकन दरवाजा बंद झाला.

चालेल मादाम ! चालेल... !
लॉस एंजेल्समध्ये तिही गर्भार आहे.
दोन नागरिक जन्माला आलेत म्हणून सांगेन.

शीगवाला

‘क्या लिखतो रे पोर !’

‘नाही चाचा-ही हरफ जुळवतो.’

म्हणता, म्हणता दाऊद चाचा खोलीत शिरतो

गोंडेवाली तुर्की टोपी काढून

गळ्याखालचा घाम पुसून तो ‘बीचबन्द’ पितो

खाली बसतो;

दंडा त्याचा तंगड्या पसरून उताणा होतो.

‘एक ध्यानमदी ठेव बेटा !

सबद लिखना बडा सोपा है

सव्दासाठी जीना मुश्कील है.’

देख ये मेरा पाय

साक्षीको तेरी आई काशीबाय

‘मी खाटीक आहे बेटा-मगर

गाभणवाली गाय कभी नहीं काटते.’

तो—सौराज आला; गांधीवाला.

रहम फरमाया अल्ला.

खूप जुलूस मनवाला चालवालोने

तेरे बापूने—

तेरा बापू; चालका भोंपू.

हां; तो मी सांगत होता;

एक दिवस मी बसला होता कसाईबाडेपर

बकरा फाडून रखवा होता सींगपर

इतक्यामंदी समोर झाली बोंम

मी धावला; देखा—

गर्दनि घेरा था; तुझ्या अम्मीला

काटो बोला

अल्ला हु अकबरवाला

खबरदार; मै बोला
सब हसले, बोले,
ये तो साला निकला पक्का हिंदूवाला.

“फिर; काफिरको काटा!”

अल्लाहुवाला आवाज आला
झगडा झाला.

सालोने खूब पिटवला मला
मरते मरते पाय गमवला.
सच की नाय काशिबाय—?

‘तो बेटे—

आता आदमी झाला सस्ता-बकरा म्हाग झाला
जिंदगीमध्ये पोरा, पुरा अंधेर आला,
आणि सब्दाला;
जगवेल असा कोन हाये दिलवाला
सबको पैसेने खा डाला.’

तुमच्या त्या उदास रात्री मला नकोत

तुमच्या त्या उदास रात्री आता मला नकोत.

आताआताच अशा एका मैफलीतून उठलो
उठलो तो उदास होऊनच उठलो...

चंद्र ढळला होता...किंवा असे म्हणेन;—

घराकडे वळला होता...किंवा असेही म्हणेन;

उदास होऊन पूर्ण मळला होता.

दिवसाचे ध्वज फडकू लागले...

थडकू लागले...

किंवा असेही म्हणेन—

नगरावरून, घरावरून सर्वत्र—

टापा उचलू लागले.

जिवबा बसला होता फाटकावर

बाकडे टाकून

अजून पेटतच होता कंदील

घेत होता वर्गणी मोजून

“जिवबा रे....जागरणा रे कितीसी करतल्हस”

“हां-हां आग खावान इंगळे हगणारे आमी—

आमका असल्यो गजाली नकोत...हां...”

तुमच्या त्या उदास रात्री आता खरोखरच मला नकोत.

खरोखरच नकोत.

माझ्या देशाच्या नोंदबुकात माझा अभिप्राय

छरुशोव, केनेडी, नासेर वगैरे, वगैरे.

यांच्या सोबत माझे नाम; हे बरे नाही, हे खरे;

म्हणून पंचविसावे पान ओलांडून सव्विसाव्या पानावर गुलाबाचे फूल ठेवून
मी सुरुवात करतोय.

हे माझ्या देशा;

सूर्यकुलाचे आपणही एक सभासद म्हणून,

सूर्यकुलाला शोभेसेच वर्तन व्हावे.

तसा आज मी हर्षनि मोहरून गेलो नाही,

उदासीनही झालो नाही;

या दोहोमध्ये हे देशा;

कुठेतरी आपण उभे आहोत.

कदाचित असेही असेल, तू आणि मी

दोघेही प्रौढ झालो आहोत.

मी इथे यायला निघालो ना तेव्हा

हिरव्या वृक्षांनी शहराच्या सीमेपर्यंत

माझ्यावर माया धरली

नद्या मुरडतच मागेच थबकल्या.

मला पोचवायला माझ्याही पुढे दूरवर

पाने फडफडत, फडफडत पंखावून उडाली.

रस्ते तर माझ्या पुढेच चालले होते

त्यातला एक मात्र;

भारीच बडबड्या गृहस्थ वाटला

तुम्हाला रस्ता ठाऊक नसेल तर

मी दाखवतो म्हणतच माझ्याच पुढे तो चालला.

हे माझ्या देशा;

ही नगरातून उभी राहिलेली महानगरे

त्यांची उघडझाप करणारी अंधार उजेडाची दारे.

सभोवारची हिरवीगार खेडी
 लुचणारी वेडी;
 त्यातले एखादे मस्तवाल दावेही तोडी.
 हे रस्ते; या रक्तवाहिन्या आणि
 हे आपले प्रचंड नगर
 धडाडत्या बॉयलरसारखे. हे आपले हृदय;
 तुझे नि माझे
 हर्षनि आंगोळून जाते
 नक्षत्रासारखे लुकलुकते; तुझ्या बोटात
 हिऱ्याच्या अंगठीसारखे हे शहर झिळमिळते.
 अरबी काठावरून
 तू स्वतःला कधी न्याहाळलेस काय ?
 सूर्यकुलाचे आपण सभासद म्हणून म्हणतोय;
 हे जे आकाश आहे ना—
 त्याला रंगाचे चार ब्रश मारायला हवेत,
 तांबडा सूर्यगोल
 भिलाईच्या झोतभट्टीकडे वळवायला हवा.
 उपसा करून समुद्राचा
 त्याचेही एक सुंदरसे नाव ठेवायला हवे
 शेतांचे तुकडे झटकून; पुन्हा नीट
 हारीने अंथरायला हवेत.
 आणि हे देशा-देश कशाला म्हणतात
 ह्याचेही भान आपण ठेवायला हवे.
 लोकसभेत ठराव येण्याआधी—
 डोंगरकुशीतील पानांच्या कोवळ्या छायेत,
 तराणान्या ढगांच्या थंडाव्यात,
 लावणीच्या मातकट हातात ते फडफडावेत.

त्यांना कारखान्याकडे पाठवावे,
 मधल्या सुटीत; लेथला टेकून
 कूपनवरचा किटलीतला चहा देत-घेत
 चर्चा करता करता, नको असलेले शब्द
 पोलादी चिमट्यात धरून,

घण घालून नव्याने घडवले जावेत.

त्यांना गावकुसाबाहेरील वस्तीत पाठवावे
कातडी कमावता कमावता
दहापाच टाके तिथेही घातले जावेत.

आणि

विद्यापीठातील वर्गात प्रवेशताना
कुलगुरूंना रागीट मुद्रेसारखे ते येऊ नयेत.
मित्राने प्रवेशताच सुगंध दखळावा
तसे यावेत.

हे माझ्या देशा;
सूर्यकुलाचे आपण सभासद म्हणून म्हणतोय,
स्त्री : केवळ एक मादक आणि उत्तेजक पदार्थ
हाच आजच्या कुलिनांच्या नजरेतील बघण्याचा अर्थ
ती फुलवाल्याकडील एक पुडी
एक कुडी, एक गुडिया, आहे...
हे देशा; मी शरमेने दबून चाललोय.

हे; आणि असे कितीतरी आठवून
अंतःकरणात पेट्रोलसारखे साठवून चाललोत.
जर कधीकाळी,
अस्वस्थसे आम्ही—
देहाच्या वाती वळून, प्रज्वलित करून
तुझ्या निरांजनात पालवून
एका नव्या क्रांतीकडे, नव्या प्रकाशाकडे
आमचे घोडे उधळले; तर हे देशा—
कृतघ्नतेचे आरोप आमच्यावर करू नकोस.
तुझ्या आकाशातील आम्हीही तारे आहोत
हे विसरू नकोस.

कार्ल मार्क्स

माझ्या पहिल्या संपातच
मार्क्स मला असा भेटला.

मिरवणुकीच्या मध्यभागी
माझ्या खांद्यावर त्याचा बॅनर होता.
जानकी अक्का म्हणाली 'वळिखलंस ह्याला—
ह्यो आमचा मार्क्सबाबा
जर्मनीत जलमला, पोताभर ग्रंथ लिवले
आणि इंग्लंडच्या मातीला मिळाला.
संन्याशाला काय बाबा
सगळीकडची भूमी सारखीच
तुझ्यासारखी त्यालाही चार कच्चीबच्ची होती.'
माझ्या पहिल्या संपातच
मार्क्स मला असा भेटला.

पुढे; एका सभेत मी बोलत होतो,
—तर या मंदीचे कारण काय ?
दारिद्र्याचे गोत्र काय ?
पुन्हा मार्क्स पुढे आला; मी सांगतो म्हणाला,
आणि घडाघडा बोलतच गेला.

परवा एका गेटसभेत भाषण ऐकत उभा होतो.
मी म्हणालो—
'आता इतिहासाचे नायक आपणच आहोत,
या पुढच्या सर्वच चरित्रांचेही.'
तेव्हा मोठ्याने टाळी त्यानेच वाजविली
खळखळून हसत, पुढे येत;
खांद्यावर हात ठेवीत म्हणाला,
'अरे, कविता-बिविता लिहितोस की काय ?
छान, छान.
मलासुद्धा गटे आवडायचा.'

झेप

विकता, विकता त्यांनी सूर्य बाजारात आणला !

घर फुंकून निघालेले लोक पाहातच राहिले.

—अशा वेळी स्वस्थ बसून कसे चालेल ?

बघता, बघता त्यांनी हातही बाजारात आणला

—हाताची घडी घालूनच कसे चालेल ?

म्हणून मी उठलो,

वस्तीच्या बाहेर गेलो.

कारखान्यांच्या कानांत पुटपुटलो,

‘आता आपणाला कूच करायला हवे !...’

सूर्यकुलातील लोक

सर्व काही नाकारून माझे शब्द केव्हाच निघालेत
अजून तुझी आवरा-आवर झाली का नाही ?

ह्या एकोणीस ठिगळांचा आता कशाला विचार ?
अजून तुझी फुले माळून झालीत का नाही ?

कशाला हवे कोठीला टाळे ? उघडीच ठेव दारे
अजून तुला इथला मोह सोडवत का नाही ?

ते न्द्राक्ष, पोथ्या, ते खुंटीवर टांगलेले देव
कालच म्हणालीस, “कुणीही भले केलेले नाही.”

मी लिहितो दारावर मागल्यांसाठी शेवटचा उच्चार :
“सूर्यकुलातील लोकांना थांबणे माहीत नाही”

खाली कशासाठी हवे नाव; निनावे म्हणतील म्हणून
आपल्या हातांचे ठसे पुरेसे का नाहीत ?

—अजून तुझी आवरा-आवर झाली का नाही ?

एका नव्या संघर्षात

हा माझाही देश; आणि त्यातील हे पोकेपोकेसे लोक
आपल्या घरालाच असे पोकेपण यावे; तर काय करावे ?

इथल्या वस्त्यांना हुंगणारा केवळ कातळाचा काळोख
कंदील खोपटास खोवून वावरू नये; तर काय करावे ?

परमेश्वरसान्निध्य साधू पाहणारी ही पुरातन संस्कृती
आपली आपणच टवाळी करू नये; तर काय करावे ?

ज्यांना जन्मभर दुःख, दैन्य, दारिद्र्यच मिळाले असेल
त्यांनी तपशीलासह सर्वच नाकारू नये; तर काय करावे ?

आश्वासित शब्दांवर आता माझाही विश्वास उरलेला नाही
प्रत्येक संदर्भातून दुर्गंधीच येत आहे; तर काय करावे ?

युद्धकैद्यांसारखा वाहणारा पुलावरून माणसांचा लोंढा
उजेडाची फुले त्यांचे हाती ठेवू नये; तर काय करावे ?

थांबू तर शकत नाही; आणि तुमचे हे असे औदासिन्य.
एका नव्या संघर्षासाठी धुमाळीत घुसू नये; तर काय करावे ?

दुःख

तिने खरकटी काढली;
झाकपाक करून ठेवली,
मुटकळून पडलेल्या वडिलांशेजारीच
आईने शनिमाहात्म्य वाचले;
वृद्धा किंचित दूर सरकून तिथेच कलंडली.

काहीसे ठेवायला झरकन् वळताना;
आरशाकडे लक्ष गेले
थबकली—आपले रूप आपणच न्याहाळले;
बांगड्या उतरविल्या
नंतर गळ्याखालचे एकेक सर मोकळे केले.

का कोण जाणे; पुन्हा—
आपणहून आरशासमोर उभी राहिली
स्वतःच्या डोळ्यांतील काहीसे वाचून
शहारली;
गवतपाल्यासारखी थरारली.

डोळे भरून आले;
चाळीसावे संपले.
शांतपणे तिने माळलेले गजरे
खिडकीखाली सोडून दिले.

भेट

कितीतरी वर्षांनी कालच एकमेकांना भेटलो,
थोडासा वाळलेलाच दिसला.

‘हं—बोला बाईसाहेब, कसं काय ?

ठीक...मी....

चला, चहा तर पिऊ या....’

बाहेर झिमझिमणारा पाऊस

आत; मंद जपानी दिवे

परंतु, नेहमीसारखा त्याने स्वतःचा पाय

माझ्या पायावर दाबला नाही.

अधिकच गाडर वाटू लागले.

त्याने सिगारेट काढली,

चहाच्या घुटक्यासोबत शांतपणे ओढू लागला.

‘ही अशी तरंगती वाफ प्रत्येकाच्या आत असते

एक वाईट-ती विझत मात्र नसते.’

अद्यापही घरे बांधून झालेले दिसत नाही ?...

‘छान ! इंतजार का फल मीठा होता है....’

आणि तो विषण्णसा हसला.

बाहेर पाऊस धो धो धो होत चालला.

‘तसा वयपरत्वे आयुष्यावर

बोलण्याचे हक्कदार झालोतच म्हणा;

केले काय ?’

‘छान—पाऊस पडतोय.

पुन्हा त्यात भिजू या...नंतर

किमान आपापली वळचणी आपणाला आहेतच.’

आणि तो खरोखरच उठला.

जेव्हा कधी या कवितांवरचे प्रयोग होतील

जेव्हा कधी या कवितांवरचे प्रयोग होतील
तेव्हाच्या मित्रांना हा एक अनाहूत सल्ला.

तो अशासाठी—

प्रयोग करणारे तेव्हा खुशहालीतले असतील
विसरतील, मागील पिढ्यांचे बारीक-सारीक वास्तव
हीच शक्यता जास्त म्हणून—

वस्ती उद्याची आत्तासारखी अंगावर
कोड फुटलेली नसेल,
कारव्यांची, बारदाणांची, फिल्मी कागदांनी कुडलेली
घरेही नसतील.

एकाच खोलीत माता-पिता, बहीण
तरण्या लग्न झालेल्या पोरगाचा शृंगारही नसेल,
सर्व काही आजच्याहून जास्त बरे असेल.

लोंढा आजच्यासारखाच वळेल कारखान्यांकडे
मात्र आजच्यासारखा धाक नसेल
उदंड उत्साह असेल.

नवा माणूस जन्मा घालणाऱ्या नवेलीला
बसमधून नेताना ड्रायव्हरही
वळणावळणावरून सावकाश गाडी वळवीत असेल.

मात्र ही माणसे दिसली खडबडीत तरी सर्वच
पोक काढून चालणारी होती असेही नाही.

कुरकुरतच जगत होती असेही नाही.

एक केशरिया रंगाचे फूल

पूर्ण उमलण्यापूर्वीच किंवा पूर्ण गळल्यानंतरच,
अशा येण्याजाण्यातच या पिढ्या खपल्या तरीही;
स्वत्व विसरलीच होती असे नाही.

त्यांनीही भिंतीची पोस्टरे केली,

चौकांची हँडबिले, वृत्तपत्रे किंवा काहीही
हातांचेच ब्रश करून
इतिहासाचे सर्ग लिहिले
मुठींचे हंस वाऱ्यावर सोडले.

ती ही माणसे; थोडे जपूनच घ्यावे
नीट तपशील गोळा करावे
नंतरच वास्तव रंग भरावे
त्यांचे इतिहास वाचावे अन्,
त्यांच्यासह कलेसमोर लव्हाळ्यागत नम्र व्हावे.

असेही शक्य आहे...
कदाचित, प्रयोग पाहायला;
आफ्रिकन चाचा, चंद्रा नायकीण, हणम्या,
लूंगीवाला नालबंद, खोळवाला
कदाचित, माझाही म्हातारा पोरगा किंवा त्याचा पोरगा
कदाचित, म्हातारा काळोख नाकावर चप्पा अडकावून
कदाचित, माझी वयस्क कविता कोपरा धरून
हेही शक्य आहे; कदाचित
अख्खी वस्तीच थियेटरवर येईल चालून.

हे सगळे तसे मुलुखाचे खट्याळच...

जरा काही चुकले, फिसकटले;
तर बिथरतील-नेम नाही;
इसल्या वा म्हातारा आफ्रिकन सिंह
किंवा त्याचा पोरगाही
अख्खे थियेटर डोक्यावर घेतील
शिष्ट्या वाजवून वाजवून वॉक आऊट करतील
नेम नाही त्यांचा...नेम नाही

म्हणून—

मनीऑर्डर

—आन् हे बगा...
असंबी लिवा,
का मी खुस हाय;
आंग ठनाकतंय पर म्हनावं,
गावापक्षा बरं हाय.

ढगावानी माणूस येतो आन्,
म्हामूर होतो बगा...
पन बबडी
डूक धरल्यावानी परतेकाला इचारते,
'माज्याकडं येन्याआदी
कितीजनीकडं गेलाता !'
अवं, तो पुरुस;
बसा म्हनलं; बसावं.
त्येंच्या बायकांनी दावं का सोडावं...
—हे तुमाला सांगते.

म्होरं लिवा—
मनीआडर उशीरानी का व्हयना,
पर जाती,
म्हनावं—नवी वजरटीक घडवलीय
वाक्या पाटिवल्यात इष्णूकडं.
आन् धा कमी पन्नास रुपयंबी.
त्येचं गंगीला याक पुस्तक घ्या.
नाम्याला चरडी.
रोजचं धा पैसं ध्या
म्हंजी पळेल पोरगं साळला.
—दोघास्नी मुका बी लिवा.

आता हितंबी म्हागाई वाढलीय.
मानसाला नवी चादर लागती.
गिलासावरलं पानी उडालंय....
नुसता कंद्या न्हाई पुरत
पंकाबी लागतो.

—हे नगा लिवू,
पर तुमी ऐकता म्हनून म्हनले,
बगा, मला हसू येतंय,
सांगू का नगं, असं व्हतंय....

मागं याक गिन्हाईक आलं,
'हितं न्हान्यापरीस
बाईल व्हाशील का?' म्हनलं...
'आता हाय की मी शेजंला तुमच्या'
म्या म्हनलं, तवा ते तरपाटलं.
अख्ख्या पुरस जातीचं मला हसू आलं.

ह्ये कातडं लई वंगाळ बगा.
मानूस गोचिडीवानी चिकाटतं.
आन् कायबी बोलून जातं.
पुरस जातीचं मला हसूबी येतं,
आन् रडूबी येतं बगा....
पर ह्या कातड्याची
ढोरावानी वड असती मनसाला.

कटाळा आला असंल तुमाला,
सगळंच कटाळल्यागत हाय.
येत जा तिकडं मदनंमदनं...

पोटरची स्वगते

१

आपनच आपल्याशी बोलत न्हानं बरं वाटतं
येळबी जातो, आन् हिसाबकिताब व्हतो मनाचा
बोगीतनं,
मानसं उतारल्यात, ढकलत चढल्यात, ती झुंबी.
पुन्हा फलाट रिकामाच तस्सं हाय सालं ह्ये मनाचं.

पन मास्तर येडा म्हनतो,
कामातनं गेल्याली केस म्हनतो,
कवा कवा ल्योबी कावतो; करील काय ?
अख्खी ढोसून तांबारल्यागत
दुराकतो परतेकावर.
लोखंडी जिन्याकडं बसलेला बगून
फुसासत येतो. भांडतो.
कडंला बसून टिपं गाळतो
मनाचा झाडझाडोरा करून घेतो.
उजाडलं; का ल्यो खुर्चीतला सायब
आन् मी डगल्या
झंडीवाला.

२

मास्तर, सगळी कामं सांगा,
तेवढं ते घरटं पाडायचं काम सांगू नगा.
जीव उदास व्हतो....
हॉ; जीव उदास व्हतो आपला.
पोरगं हगलं तर तिथं कुनी कापत न्हाई,
का शिवत न्हाईत...

शिटाक, शिटाक, शिटाकल्यात-हां शिटाकल्यात
खरं हाय-खरं...
माझा रामूबी कवा कवा असाच शिटाकतो.

च्यायला, ह्या चिमन्याबी भारी आत्रंग
एकदा मास्तराच्या टोपीवरच की रं जिवा, शिटाकलं.
पार बोंबललं ते
बावटा हालवताच भीरं उडालं,
वर गेलं; आन् तिथनंच
टुकुटुकु बगाय लागलं,
ना भीती-ना डर-जिवा तुझ्यापरीस धीट की रं त्ये
तवाधरनं त्येनं रड लावलीय
'इसको हकालो-हकालो.'

ह्या-पर मीबी वस्ताद
रुळाजवळ वाळलं गवात आनुन दिलं त्येस्नी
म्हनलं बांधा...बांधा घरटी
आपल्याला न्हायाला न्हाय तर न्हाय
पर अनजान पराण्यांसाठी तर हवंच.

३

गावातल्या साळला मजला चढवायचा म्हनल्यात,
आपनबी धा रुपय घालाय पायजे
तवा वाईच वजं हलकं हुईल दुईवरलं
दोन बछडीबी शिकल्यात आपली.
निसतं पोटार्थी व्हन्यात मानूस कंडम व्हतो
झालाच, तर पोटार व्हतो
नमुन्यावारी जातो
नेहरू, बाबासाहेब ह्या वाटेवरनं गेले तवा तेंचा काय झोक
आता सगळेच बाळासाहेब झाल्यात.

दुक वाटून घ्यायला जवर कुनि उभं ज्हात न्हाई
तंवर हे असंच चालायचं...
चला, उचला बूड आपलं;
आन, हलवा हिरवी झंडी....

४

अजून आटावलं का भडभडा वकाय व्हतं...
हीच होती येळ,
हितंच; अस्साच इचारत व्हतो;
हाळी आली; आन् लटकन् उठलो....
नाकाला फडक दाबीत उगाडला क्लोकरूम
कुजलंल्या मानसाची पेटी खोल्ली
छी.....छी.....छी.....
मळमाळलं, ढवाळलं. मीच भाईर पळालो,
मानसाला इतकी घान असती ?

हा धेह गोज आपन धुतो
गंधटिळ लावतो.
इट्टल गजरात सकाळधरनं मिरवतो,
इटाळ नगं म्हनू सांभाळतो
पोथीपुगणं वाचतो....
सुद्ध करतो...आन् इतकी घान.

पचनाम्याला कुनि उभं ज्हायना
मानसं इतकी बेमान-थुत् त्येंची...
वाडवडिलांचं नाव घेतलं,
म्हनलं-इटनेस ! हां, लिवा माझं नाव
आन् माझा खांदाबी हाय मजबूत
पोटरचा.

अंरं, जीवा आभाळ खांद्यावर घेन्यापरीस

मानसाला खांदा देन पुन्याचं असतं
हितं बसलं का आटावतं सालं एकेक....

५

सिंगल पडला
चला, उठा जिवा,
बूड हलवा.
घंटा बडवा.
नाईन्टीन डाऊन राईट टाईम आज.
असंल एखादा मिनिस्टर आत
दिल्लीची तबियत क्या है
सांगील आता सलीम डायवर
तेंचं तोंड म्हंजी इंजानच एक.
डायवर मोठा फाकडा
मिश्या न्हाईतच,
ह्यो एकेक चिचचा आकडा.
दानकन् उडी मारून उतरल
म्हनलं- 'अपने घोडेको पानी पिलाव
और इंजिनको खोयला खिलाव
साला अपन लोगच पांडू है
इसलिये इंडियाका पॉलिटिक्स गांडू है'
हे ऐकलं का कानशिलं झनानत्यात झांजंसारखी
झनानत्यात.
दिवस खर्ची पडल्यागत व्हतो
आन् आपल्यातला कबीर हसतो आपल्याला
हसतो जिवा, हसतो.

—आणि आपण

—आणि आपण उठलो
काहीही न ठरवता
परंतु ठरवल्यासारखे.

इतक्यात समोरच्या वाहणाऱ्या नदीत
एक पान टपकून पडले;
दोघांनी पाहिले...
नंतर, एकमेकांकडे पाहिले
परंतु न पाहिल्यासारखे.

किती जडशीळ वाटली तुझी पाऊले
तुझे चालणे
तुझे बोलणे
तुझे हासणे

‘आजचा दिवस उद्यात जमा होईल
आयुष्यावर झाकोळ येईल
सगळेच जेव्हा, जेव्हा थांबल्यासारखे होईल
तेव्हा तू...हा क्षण... चाफेकळी होईल.’
आणि आपण.....

कुटुंब

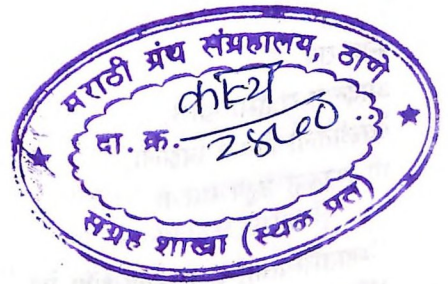
“पाव्हनं, आता निजा
सक्काळला पानन्पान, आन्
मातीचा भांगान्भांगा तुमाला दावतो
परतेकाचा परचव करून देतो.”

म्हातान्याने बेलाची डाळी आणली
अंथरली
राठसं लांबलचक घोंगडं, त्यावर
फाटकं जुनेरं पसरलं.
“मिसरी लावता ?
‘न्हाय ?’ हां ! तुमी शहरवाले !”

‘निजा’ म्हणत कोपरी काढली,
लंगोटी सोडली, अन् तसाच अंथरुणात.
त्याची बायको आली.
देवळीतली दिवटी तिनं फुंकली.
अंगावरची वस्त्रं सोडली,
नीट वरच्या खोपीत ठेवली.
तीही तशीच; म्हातान्याशेजारी झोपली.

अलीकडे मी चड्डीबॉडीवर.
त्याच्या आईपलिकडे तिचा मुलगा
आणि सून.

सासू-सासऱ्यांसारखीच दोघांची कापडं
खोपीत खोवून तिही नवऱ्याशेजारी तशीच.
एकाच डाळीवर, किंचित अंतराअंतराने
सर्व. मी तेवढा वस्त्रानिशी.
बाकीचे...

म्हाताच्याचे ढाण्या वाघासारखे घोरणे.
मधूनच कुणीतरी इराकतीला.
आणि एकाच कुशीवर पाठ करून मी
अस्वस्थ ! रात्रभर सोंग करून निजलेला.

“च्याची पत्ती न्हाई,
धन्याचा च्या चालंल ?” —म्हातारा
“चालंल.” —मी.

“झोप लागलंली दिसत न्हाई ?
वाईच गार पानी मारा नदरंवर.
हे मावळपटीचं पानी अवशाद हाय बगा,
अवशाद.
तमाकू खाता का न्हाई ?”
“नाही....”
“न्हाई ! मग वो ! बरं; असं करा,
हितं जळवा जास्त बघा.
हिंडताना चिकटली चौड्याला, का मला सांगा.
मी पीक मारीन तिथं.”

पुन्हा रात्र.
आदल्या रात्रीसारखीच.
देवळीतली दिवटी विझली.
मी लटकन् उठून बसलो.

“म्हाताराबाबा, मला नाही झोप येत.”

“निजा—गुमान निजा.

कायबी व्हत नाय.

तुमाकडं धडुतं जास्त हायीत बगा.

तवा तसं वाटतं तुमाला.

अवं, तुमाला लाज वाटती.

हितं...

एका कोपरीवर,
एका लंगोटीवर आन्
एका चोळीवर...जलम जातो.
लाज भाईर मानावी वो;
घरात सगळ्यासनी ठावं हाय...
झोपंत धडुतं टराकलं तर भाईर पडायची
मोत हुईल बगा मोत.

निजा—निजा

गुमान निजा...”

आणि मी देवळीतली दिवटी उचलून
चडफडत बाहेर आलो.

तुमचंच नाव लिवा

मास्तर, लिवा—

तुमचंच नाव लिवा;

खरं सांगते; मरीआईला समरून सांगते,

लिवा तुमी—

ह्येच्या केसाची जटा बगा मास्तर;

कसा नागाचा फडा हाय त्यो...

अवं, देवाचं देणं हाय त्ये....देवाचं.

मास्तर, जिमीन उतमातती...

व्हय उफानती, पन

नांगुर घातल्याबिना आन,

बी पेरल्याबिना,

रोप वर उगतं का ? उगतं ? बोला.

मंग बापाच्या जागी माजं नाव लिवून कसं चालंल ?

बाप न्हाई म्हनलं तर पोराचं कसं जमल....

कनच्याबी देवाचं नाव नगा लिवू

मानसाचंच लिवा....

देवानं काय केलंय हो,

वटी तेनंच भरली ना ही....

तुमचंच लिवा.

जात नगा इच्छारू;

अवं, आमी कुना एकाची का

बायली हावंत मास्तर,

घरोट्यातल्या बाया नव्हत आमी,

तेवढं कुठलं नशिबाला....

तेचा जलम हितलाच.

फाटंला जलामला त्यो;

पोंट निरनाखाली सराकलं;

ना सुईण, ना काय जवळ,

मन चराकलं...पन मग हराकलं.

पड, पोरा

पड पाया.

पड ह्येच्या पाया.

पर तेवढं तुमचंच नाव लिवा.

—तर समज

माझ्याकडून काहीच कळले नाही;
तर समज,
मी ठीकच असेन.

म्हणजे काय की—
घरंदाज माणसेसुद्धा आता बिथरलीत
पण ती बोलत नाहीत;
आम्ही बोलतो;
ती बाहेर पडत नाहीत;
आम्ही पडतो.
पूर्वीसारखी नावं ठेवत नाहीत;
चांगलं काम करतो म्हणतात.

समज.
कधीतरी, कुणीतरी तुला
माझ्याविषयी काही सांगेल;
म्हणजे काय की—तो आता;
कृश झालाय—दाढी वाढलीय,
निस्तेज दिसतो वगैरे, तर,
तू एवढे काही वाईट वाटून घेऊ नको.
मनाचा बांध फोडू नको.

दिवसभर तापलेल्या फुटपाथवर
रात्रौ आम्ही पथान्या सोडतो.
म्हणजे काय की—
जीन्याखाली खोचून ठेवलेली गोणपाटे सोडतो.
'जय बोलो भगवान की' म्हणत येणारा
चिलमीचा धूर,
छापीखालून सर्वत्र फाकतो

नाकातोंडात शिरतो-झोंबतो.
सकाळी उठलो की
आधी सारे अवयव तपासतो,
आठ पंधरा दिवसांनी
गेटावरची हजेरी लावतो.

परवा वामन्याच्या बायकोला पोचवून आलो.
पींड आडवा आला म्हणतात;
तेव्हा कळलं,
सावकारानं जप्ती आणली.
आणि तू,
ममद्याच्या पडवीत तीन धोंडे मांडलेस.
जीव जळला माझा.
पण रात्री पुन्हा गेटात घातलं.
कान्स्टेबलला विचारलं, 'काय झालं'
'दंगा झालाय बाहेर;'
'बरं झालं-झिंदाबाद' : ओरडलो.
नवे रंगरूट येणार म्हणून,
पावलांचा कानोसा घेत राहिलो.

—तर तसा ठीकच आहे.
समज.

तो

त्याला भडाग्री देऊन वळताना,
एकजण म्हणाला, “आता त्याच्या बगलेतली
हँडबिलची कबुतरे कारखान्यात
इकडून तिकडे उडताना दिसणार नाहीत.”
“नंबरी भांडणारा. असा मिळायचा नाही.” दुसरा.

“तुझ्या हाताला नाही, तोड, तोड
जुलुमाला सगळ्या मोड, मोड
गरीबा-गरीबांना जोड, जोड
नशिबाची संगत सोड, सोड.

त्याच्या जुळवलेल्या ओळी बोललास ना,
बरं वाटलं मला.” तिसरा.

“आणि हा नाम्या, मूठमाती देऊन म्हणतोय...
‘त्याच्या आत्म्याला शांती लाभो!’
सगळ्यांना लाभल्याशिवायच...
अशा माणसाला शांती कशी!”

एका हॉटेलात शिरलो.
“कारखाना सुटल्याबरोबरच निघालो.”
“मी तसाच धावलो.”
“आणि मी त्याच्या खाटेजवळच होतो.”
“प्राण घुटमळला त्याचा, तरी बोलला.”

“काय?” एकदम तिघांनी त्याच्याकडे पाहिले.
काळोख अजगरासारखा हॉटेलात शांतपणे सरकत होता.
“माझा नावाची वर्गणी जमवू नका.
बायकोला कुंकू पुसायला लावू नका.

पोराला शाळेत घालायला विसरू नका.
मग माझं गाणं तो...”

नंतर चौघेही उठलो.
त्याच्या घराकडच्या बोळाकडे वळलो.

लेनिन....

अजून मी तुझ्यावर काही लिहिले नाही
ही खंत नाही;
एक कमालीची जबाबदारी वाटते
जेव्हा मी हात ठेवतो हृदयावर लेनिन,

मध्यान्ह रात्र आणि —

एक घुम्मसा आवाज शहरात घुमतोय
वरचा पोल खाली ओढून
खडखडत ट्रॅम उभी राहते.
तेव्हा डकवित असतो पोष्टर किंवा;
दिव्याखाली बसून वादविवाद करतो आम्ही.

फारच सुखाचे हे दिवस,
अगदी धगीजवळच्या उबेसारखे.
खरेखुरे जगत आहोत
असे वाटू देणारे सोनेरी दिवस.

मोठे लोभसवाणे हे शहर
कोट्यवधी व्होल्टसूचा एक तारा.
थंड पडते एक दिवस
गपगार होते, थांबतात चाके,
माणसे रस्त्यावर येतात
जळत राहतात भर दिवसा दिवे
पुरासम रस्त्यावर माणसांचे थवे
शर्थ होते चौकाचौकात
घणवाले; रणवाले होतात.
जिंकतात; ठिणग्या पेटवतात छावे
अशावेळी कुणीही इथे नतमस्तक व्हावे.

जेव्हा ते आम्हाला घेऊन गेले
'साले! लेनिनवाले' दिसतात म्हणाले,
कानशिले तापली; पण बरेही वाटले
राक्षसांनी आता तरी आम्हाला नीटसे आळखले

'हे आता जागे झालेत
रूपच बदलणार आहेत पृथ्वी'चे तू लिहितेस.

अजून शब्द आम्ही पुरा करू शकलो नाही.
अजून तुझ्यावर मी काही लिहू धजलो नाही.

मर्ढेकरांशी एक बातचीत

त्या मैफलीत आपण गेला होता का मर्ढेकर?
सर्वत्र शोधले मी तुम्हांला,
दिसला नाहीत;
तसा गर्दीत मिसळण्याचा तुमचा स्वभाव नाही म्हणा;
कविता होती आपली;
'पितात सारे गोड हिवाळा' म्हणत —
भेटीगाठी घेताना दिसली.

म्हटले, ह्या निमित्ताने तरी भेटाल...
सर्व सोहळा संपल्यावर आपण
गिरगावच्या म्हणा किंवा गिरिणोदयाच्या
फुटपाथावर बसून गप्पा मारल्या असत्या;
पृथ्वीवरच्या परमेश्वरांनी काय काय निर्माण करून ठेवलंय
त्याच्या हकिकती निघाल्या असत्या.

कवितांच्या आडव्या अशाश्वत खांबावर
हुश्र करीत; कोपरा टेकवून,
तळहातावर डोके घेऊन,
'अरे, ह्यांचेसाठी काहीतरी करा रे' म्हणताना —
थकले भागलेले,
व्याकुळलेले,
गदगदून हलणारे तुमचे झाड पाहतो आहे मी मर्ढेकर!
मूल्यांचे पडके बुरूज ढासळत असताही,
माणसांचे इतके लोभी हो कसे झालात?
असा कोणता तंतू तुम्हांला दिसला?
काय भावले तुम्हांला?

मागचे —

म्हणजे आपल्याही मागचे मालगुंडवाले
तसे भारीच निघाले;
त्याचे सोने कसाला लागले.
त्यांचे शब्द आम्ही आमच्या ध्वजेवर केव्हाच कोरले
तरीही सीनिऑरिटीच्या रांगेत तिष्ठत,
त्यांनाही उभे राहावे लागले.
इतके जड आम्ही मर्देकर! इतके जड.
मालगुंडला पोचायला एक शतक सहजच लोटले.
त्या सोहळ्यातही,
समस्त जन धन्य जाहले!
आणि पुन्हा आपापल्या
रोजी-रोटीच्या विवंचनेत गुंतले.
म्हणजे मर्देकर! पुन्हा मुंग्यांनी वारूळच गाठले.

देहूच्या वाण्याच्या मागेच निकाल लागला.
परंतु मर्देकर! गणपत वाण्याचा एकूणच प्रवास...
काड्यांचा चोथा केव्हाच थुंकला त्याने.
माडीही बांधली आहे.
विधानसभेत 'फाड-फाड' बोलतो.
दाराशी नवी गाडीही आहे.
म्हणतो कसा,
'नेपा'चा नवा कारखानाच काढणार आहे.
हे आमचे पूर्वज! आमचा पराक्रम लिहायचा विसरूनच गेले."
बोला आता मर्देकर!
तसे, मर्देकर,
विद्यापीठवालेही चलाख निघाले.
तुमचे शब्द बासनात बांधून,
तुमचे दुभंगलेपण कातून, कातून सांगत
त्यावर एक सुंदरसे आध्यात्मिक कलम केले.
तुमच्या माणसांची मुळे तर जमिनीत खोलवर रुजलेली.
ते मात्र पानाफुलांवरच बोलत राहिले.

जे सुंदर असते ना मर्ढेकर,
तेच सत्यही असते; आणि जे सत्य असते
ते क्रांतिगामी अन् गतिमानही असते.
अशाश्वत तर बदलतेच,
परंतु शाश्वतही बदलत असते मर्ढेकर!
म्हणजे हे मी तुम्हाला सांगायला पाहिजे असे नव्हे,
परंतु माझ्या रोजच्या लढाईत हेच मला प्रत्ययाला येते.
तुमचा माणूसच पुसला,
तर, नंतर काय हो उरते?

बरे झाले; मर्ढेकर,
तुम्ही भेटला नाहीत ते;
बरेच झाले.
...कवीचा अहंकार फार मोठा असतो म्हणतात!

डोंगरी शेत

डोंगरी शेत माझं ग मी बेनू किती
आलं वरीस राबू मी मरावं किती
कवळाचे भारे बाई ग घेऊन चढावं किती
आडाचं पानी बाई ग पानी वडावं किती
घरात तान्हा माझा ग तान्हा रडंल किती
तान्ह्याचं रडं ऐकून पान्हा येईल किती

आलं आलं वरीस जमीन नांगरून
उभं पीक नाचे सोन्यानं फुलून
पर एक मेला, सावकार ठोला
हिसकून घेतो बाई सोन्याचा गोळा
असं उपाशी राहून ग, आम्ही मरावं किती

म्हागाइनं बाई घातला हैदोस
गळा आवळो बाई सावकारी फास
कुनाचं देऊ आन् कुनाचं ठेवू
अशीच वर्सावर वर्स जातील किती

या संसारा बाई सांजी येईना
रक्त गाळून अंगा धडूत मिळंना
कष्टाचं फळ बाई पदरात पडंना
टीचभर पोटाला, हातभर देहाला, जपावं किती?
अक्षय न्हाया कुंकू कपाळा
संसार वेलीच्या फुलवाया फुला
रूप नवं आणू माय धरतीला
तोडू जुलुमाचे काच, हे रावणी फास

एकीचं निशाण हाती.

गाडी आणा बुरख्याची

गाडी आणा बुरख्याची, बुरख्याची दोन चाकी
मखमलीचे पडदे ठेवा
रंग आभाळाचा द्यावा
टिकल्या चांदण्यांच्या लावा
चंद्रकोर तुरा खोवा
पश्चिमेच्या ढगांतील हो, ढगांतील, जडवा सोनटिकी

फुलाने भरे जैसी धरा
गाडी सजवा ऐसी चतुरा
दो बाजूंचा मोर पिसारा
फुलवील चंदेरी वारा
झाडाच्या हो झुल्यावानी, गाडी अंग झोकी

धावे शामकर्ण जोडी
वळणं घेऊन नागमोडी
मागे रथावानी गाडी
आत आमची हंसजोडी
संगे धावुनिया वारा हो, वारा मान टाकी.

गिरणीची लावणी

सात वाजता सकाळी । भोंगा वाजवी भूपाळी ।
सुरू पहिली पाळी । मोठ्या डौलात ।
चाक फिरे गरगरा । सुत निघे भरभरा ।
नटवाया वसुंधरा । आमच्या घामातून ॥

लेवून सूत नऊवारी । नखरा बाबीणीचा भारी ।
काडी गोल फेरे मारी । मग साच्यातून ।
झडपीनं घालून वारा । कापसा न देई थारा ।
जोडून तुटलेल्या तारा । तारा जुळवून ॥

एका घामाची कहाणी । फिरवी कळ ब्रह्म्यावानी ।
तंतुतंतुला जोडूनी । वस्त्र गुंफुन ।
रंग घेऊन आभाळाचा । हिरव्या सोनाळ शेताचा ।
सातरंगी इंद्रधनूत । वस्त्र भिजवून ॥

नाना ऋतूंच्या हो कळा । खुलवी माझा वस्त्रमळा ।
मरवा मोतिया पिवळा । तुरा खोवून ।
झोंबती चैत्राच्या झळा । भिजे श्रावणात शेला ।
उब चोरितो हिवाळा । हेरून ऋतूंचा हा चाळा ।
विणतो माझा कबीर भोळा । जगा नटवून ॥

मलमल आणिक दोरवा । झोक साडीचा हिरवा ।
शालू पैठणी भगवा । झळके पितांबर ।
शोभे काळी चंद्रकळा । मोरपिसावानी डोळा ।
जणु गुलाबाचा कळा । टाकी भुलवून ॥

कौरवांचे दरबारी । घाला घातला हो निरी ।
लाज राखाया श्रीहरि । गेला धावून ।
पुरवून धडुत अंगाला । कृष्णरूप तो पातला ।

सोडविली द्रौपदीला । लाज राखून ॥

निर्मून धन आम्ही सारं । मालक असून झालो चोर ।

धनिकांचा वाढे जोर । ऐट दावून ।

पैका नाही इंधनाला । काय शिजवावं बोला ।

का शिवावं पोटाला । टाके घालून ॥

